Poljička ćirilica

Pavlović, Daniel

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:997070

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-18**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences

zir.nsk.hr

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatistiku
Katedra za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo

POLJIČKA ĆIRILICA

MAGISTARSKI RAD
8 ECTS bodova

Daniel Pavlović

Zagreb, 17. lipnja 2021.

Mentor
prof. dr. sc. Mateo Žagar

Student: Daniel Pavlović, mag. philol. slav. merid. et univ. bacc. litt. comp. et philol. croat.

Mentor: prof. dr. sc. Mateo Žagar

U Zagrebu, 17. lipnja 2021.

Izjava o neplagiranju

Ja, Daniel Pavlović, kandidat za magistra kroatistike, izjavljujem da je ovaj magistarski rad rezultat isključivo mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija.

Izjavljujem da niti jedan dio magistarskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno prepisan iz kojega necitiranog rada. Isto tako izjavljujem da nikoji dio rada ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

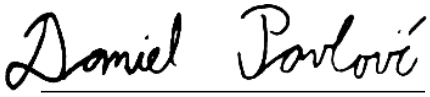

POTPIS

Poljička ćirilica

U radu će se, nakon pregleda povijesti proučavanja zapadne ćirilice i terminološke napomene u vezi s njom, opisati povijest Poljičke Republike te proučavati geneza, razvoj i sudbina kompleksa poljičke ćiriličke pismenosti. Počevši s tragovima latinske pismenosti te pojave glagoljske i ćiriličke pismenosti na području Poljica i njenih najstarijih pisanih tragova, preko razvoja i standardizacije posebne varijante zvane poljičica doći će se do konačnog odumiranja pisma i njegovih zadnjih tragova. Posebno će se analizirati azbučni i brojevni ustroj poljičice te će se tipološki proučiti posebnost njena grafomorfološkog sustava i pravopisa u odnosu na susjedne varijante zapadne ćirilice (bosančice, dalmatinske i dubrovačke ćirilice) kako bi se njena zaokruženost podvrgla ispitu održivosti u dijakronijskom i sinkronijskom sustavu hrvatske pismenosti.

Ključne riječi: ćirilička paleografija, ćirilička minuskula, poljička pismenost, hrvatska ćirilica

Poljica Cyrillic

After a historical overview of the of the study of western Cyrillic script and a terminological remark about it, the paper will describe the history of the Republic of Poljica and study the genesis, development, and fate of the complex of Poljica Cyrillic literacy. Starting with the first traces of Latin literacy and the appearance of Glagolitic and Cyrillic literacy in the Poljica area and its oldest written records therein, through the development and standardization of a special variant called “poljičica” the paper will come to the script’s extinction and its final traces. The alphabetic and numeral system of “poljičica” will be especially examined and typologically compared by its graphomorphology and spelling to its neighboring variants of western Cyrillic script (Bosnian, Dalmatian and Ragusian Cyrillic) to test its completeness in both the diachronic and synchronic system of Croatian literacy.

Keywords: Cyrillic paleography, Cyrillic miniscule, literacy in Poljica, Croatian Cyrillic

Kazalo

1. Uvod……1
2. Povijest proučavanja poljičice……1
2.1. Paleografija poljičice……..1
2.2. Terminološka napomena……2
3. Povijest Poljičke knežije……5
3.1. Rana povijest……5
3.2. Doseljenje *didića* i poljička župa u sastavu hrvatske države……6
3.3. Mletačka i osmanska vlast……7
3.4. Napoleonski ratovi i sudbina republike……8
4. Povijest poljičke pismenosti……8
4.1. Latinična pismenost……...8
4.2. Glagoljična pismenost……11
4.3. Ćirilična pismenost……..13
4.3.1. Rana pismenost i raslojavanje……13
4.3.2. Razvoj (pod)regionalne varijante i širenje pismenosti……16
4.3.3. Vrhunac pismenosti i njeno opadanje……17
5. Razvoj poljičice……19
5.1. Općećirilična faza……19
5.2. Zapadnoćirilična faza……...20
5.3. Dalmatinska faza zapadne ćirilice……22
5.4. Poljičica……23
5.4.1. Azbučni ustroj……23
5.4.2. Brojevni ustroj……31
5.4.3. Pitanje *ižice*……33
6. Pitanje kurzivizacije……..33
7. Zaključak – posebnost poljičice……35
8. Prilog – preslike dokumenata……36
9. Literatura……..66

1. Uvod

Poljičica je kao zasebno pismo od radova Ivana Berčića 1860. do sada razmjerno detaljno opisana, ali nikada nije cjelovito dijakronijski prikazana. Stoga će se prvo proučiti dosadašnji paleografski opisi vezani uz poljičicu te, kako bi se razumjeli preduvjeti stvaranja zasebne pismene kulture, povijest Poljica. Zatim će se proučiti razvoj pismenosti s posebnim obzirom prema nacionalnoj filologiji – njezinoj tropismenosti ne bi li se detaljnije mogle izučiti pojave vezane uz osobit razvoj ćirilice. Pretpostavka je kako bi se uz pomoć dostupne literature mogao prikazati koherentan osnovni tijek razvoja poljičice te će temeljna metodologija biti analiza grafemskog razvoja pojedinih slova od najranijih rukopisa do odumiranja poljičke ćiriličke pismenosti. Sekundarno će se poljičica uspoređivati sa srodnim zapadnoćiriličkim pismima te će se proučavati i utjecaji latinične i glagoljske pismenosti na nju ne bi li se došlo do zaključka o opstojnosti njezina položaja u korpusu i dionici hrvatske ćiriličke pismenosti. Temeljem takve analize mogao bi se stvoriti model prema kojemu bi se dubrovačka i dalmatinska ćirilica te bosančica mogle analizirati kako bi se konačno oblikovala cjelovita slika hrvatske ćiriličke pismenosti.

2. Povijest proučavanja poljičice

2.1. Paleografija poljičice

Dubrovački dominikanac Serafin Crijević 1715. je godine srpskom pravoslavnom popu Stefanu Ljubibratiću dao na uvid tri teksta pisana „srpskim slovima“ (*characteres Servianos*) jezikom koje „nitko osim Srbina, i to učena, nipošto [nije mogao] razumjeti“ (Žagar 2019:752). Alberto Fortis u svom je *Putu po Dalmaciji* 1774. godine upozorio na posebnost zapadne ćirilice spominjući kako je Matija Divković knjige tiskao u Veneciji morlačkom „ćirilicom bosančicom (*nel carattere Cirilliano Bosnese*) koja se djelomično razlikuje od ruskog pisma“ (1974:61, 2004:43). Idući je Georgije Petrović 1841. istaknuo posebnost srpskih slova kojima se katolici služe poznatih pod imenom „bosanskij ili rvatskij pismena“ (Raukar 1973:105), dok je Vuk Karadžić prvi znanstveno opisao grafička svojstva „bosanske bukvice“ 1857. godine, čak naglasivši kako se takvim pismom služe i Poljičani (ibid). Prvi se u hrvatskoj znanosti Ivan Kukuljević Sakcinski 1859. pozabavio „bosansko-hrvatskom ćirilicom“ (ibid:109), ali je tek Ivan Berčić 1860. godine u svom *Bukvaru staroslavenskog jezika* istaknuo kako su posebnom „bosanskom azbukvom“ pisali „u Splitskih Poljicah (…), [koja su] istom azbukvom primala (…) mletačke naredbe, i ova se azbukva rasprostranila i van Poljic po župah, u kojih bi Poljički Svećenici služili“ (1862:71-

72). Naslanjajući se na Berčićeve zaključke, 1952. je pitanju poljičice pristupio Vladimir Mošin govoreći o poljičkim konstitucijama nadbiskupā Sforze Ponzonija i Stjepana Cosmija iz 1620. i 1688. godine. Vodeći se Berčićevom podjelom azbuke afirmirao je posebnost splitsko-poljičke ćirilice te ju dodatno vremenski raslojio na stari pravopis osvjedočen od petnaestog do šesnaestog stoljeća te novi osvjedočen od šesnaestog stoljeća nadalje (usp. Mošin 1952a:179). Idući je i najcjelovitiji dodatak istraživanju poljičice dala Benedikta Zelić-Bućan koja je, počevši sa svojom *Bosančicom u srednjoj Dalmaciji* iz 1961. Berčićevu splitsko-poljičku ćirilicu dodatno raslojila na stariji splitsko-poljički tip osvjedočen do šesnaestog stoljeća te od njega razvijene mlađe splitske i poljičke tipove (usp. 1961:tabela 1) te upozorila kako određeni Berčićevi navodi u vezi s poljičicom nisu bili precizni (usp. ibid:22). U narednim je studijama iz 1968. i 2000. Zelić-Bućan prihvatila neutemeljenu pretpostavku Ćire Truhelke o izravnom razvoju zapadne ćirilice iz grčkog pisma čime je otišla korak nazad u svojim paleografskim istraživanjima (usp. Rakukar 1973:113) iako je u svojem djelu, a osobito u analizi „poljičke bosančice“ 1968. (usp. npr. Zelić-Bućan 1968:146) ostavila do danas najiscrpniji njen opis (usp. Raukar 1973:137).

2.2. Terminološka napomena

Dosadašnje nazivoslovlje korišteno pri opisima ćirilice, slavenskog pisma deriviranog iz grčke uncijale, relativno je ustavljeno. Iako se najranije zasvjedočena upotreba pojma „kurilovice“ iz zapisa ruskog popa Upyra Lihog iz 1047. vjerojatno odnosila na glagoljicu, originalno pismo Ćirila i Metoda, postepenim se uzmicanjem glagoljice naziv sve više počeo odnositi na reformirano grčko pismo, pogotovo s obzirom na isti jezik kojim su se pisali i ćirilični tekstovi (usp. Žagar 2009:191). U Dubrovniku je od četrnaestog stoljeća za ćirilicu osvjedočen naziv „srpsko pismo“ (usp. Raukar 1973:116), dok se još u petnaestom stoljeću glagoljica nazivala „ćurilica“ (usp. Nazor 1987:83). Činjenica da su Poljičani, svjesni bliskosti liturgijske glagoljice i svakodnevne poljičice, svoje pismo u devetnaestom stoljeću nazivali „glagoljica“ samo naznačuje kako nije moguće dosljedno koristiti njihove izvorne nazive (usp. ibid.), stoga je prilično nedvojbeno originalno pismo Ćirila i Metoda nazivati glagoljicom, a reformirano grčko pismo ćirilicom, međutim, daljnje je njeno raslojavanje izrazito polemično. Iz šesnaestog su stoljeća sačuvani dokumenti koji zapadnu ćirilicu nazivaju „bosanskim“ (1530), odnosno „bosanskim ili srpskim“ (1538) te „hrvackim pismom“ (1546) dok je iz dodatka *Poljičkom statutu* 1665. osvjedočen naziv „arvacko pismo“ (usp. Raukar 1973:116-117). Nastavljajući se na već razvijenu praksu, Ante

Konstantin Matas je 1860. skovao pojam „bosanska ćirilica,[1] dok je prvi naziv „bosančica“ 1861. upotrijebio Fran Kurelac, a tvorbeno pravilniji naziv „bosanica“ 1888. Stjepan Zlatović (usp. ibid:109).[2] Iako se ranije po uzoru na Sakcinskog bio opredijelio za „bosansko-hrvatsku ćirilicu“, Vatroslav Jagić je 1890. u komentaru uz izdanje *Poljičkog statuta* bosansko-dalmatinski tip ćirilice prozvao „zapadna ćirilica“ (usp. ibid).[3] Petar Kolendić pokušao je 1904. posve negirati ikakvu posebnost zapadne ćirilice u odnosu na srpsku, pa i njezino zasebno imenovanje,[4] dok je 1942. Vladimir Vrana na sličnim temeljima cjelokupno pismo imenovao „hrvatska ćirilica“ (usp. ibid:106-107).[5] Konačno, u novije je vrijeme Mateo Žagar terminološki legitimirao pojam „poljičica“ u poglavlju o ćiriličnoj pismenosti u Dalmaciji u prvom svesku *Povijesti hrvatskog jezika* 2009. godine naglasivši kako „puni i razvijeniji život *poljičice* (sic!) (…) nastupa u novovjekovlju, od XVI. st.“ (2009:213).[6]

[1] U hrvatskoj je znanosti taj pojam posebno prihvatio Franjo Rački (usp. Zelić-Bućan 2000:45, Hercigonja:2006, 101).

[2] Pojmove je „bosančica“ i „bosanica“ prihvatio, a onda i popularizirao (usp. Zelić-Bućan 2000:45), Ćiro Truhelka u dvama svojim radovima iz 1889. i 1911. u kojima ih je suprotstavio ćirilici, smatrajući ih posve zasebnim pismom (usp. Raukar 1973:104-105) što je kasnije također prihvatio Mate Tentor (usp. ibid:107).

[3] Ovaj je Jagićev pojam uz povremeni dodatak „zapadne bosanske ćirilice“ prihvatio Stjepan Ivšić (usp. Hercigonja 2006:101) te se za njega uz opsežnu raspravu 1933. zalagao i Milan Rešetar (usp. Raukar:1973, 109). Od pedesetih ga je posredno koristio i Vladimir Mošin uz pojmove „bosanska ćirilica“, „bosanskoćirilska slova“ i „bosančica“ koje su istovremeno koristili i Vjekoslav Štefanić, Josip Šidak i Gregor Čremošnik te je Josip Vrana tada u svojim radovima pobliže definirao opseg „zapadnog područja ćirilice“ (usp. ibid:110).

[4] Srpska je znanstvena praksa od početka bila sklona uključivati cjelokupnu ćiriličku pismenost srpskom kulturnom krugu pa je tako nakon Petrovića i Vuka Vid Vuletić-Vukasović 1903. u sklopu srpske pismenosti istaknuo posebnost zapadne ćirilice, dok je Vladimir Ćolović u istom okviru 1909. čak koristio pojam „bosanska ćirilica“ (usp. Raukar:1973, 106). Na Kolendićevu su tragu Branislav M. Nedeljković (1955) i Aleksandar Mladenović (1965) negirali posebnost zapadne ćirilice te je tek Petar Đorđić 1971. nanovo afirmirao osobitosti zapadne ćirilice, i dalje ipak u okviru srpske kulture u okviru koje je skovao naziv „zapadna srpska ćirilica“ (usp. Raukar: 1973, 113-114, Zelić-Bućan:2000, 46).

[5] Iako je inicijalno, možda iz političkih razloga, Benedikta Zelić-Bućan prihvatila općenitiji pojam „bosančica“ (usp. 1961:7), njeno je kasnije opredjeljenje za Vranin pojam „hrvatska ćirilica“ (usp. 2000, 48) u konačnici, kako je Žagar pokazao, zbog integrativnog i višenacionalnog karaktera pisma ostao manjkav (usp. 2009, 188).

[6] Iako se Žagar i sam još 2009. zalagao za općenitiji pojam „bosančica“ ili „bosanica“ (usp. 2009, 194), uži mu je pojam „poljičica“ ostao prihvaćen te su ga od tada koristile Marinka Šimić (usp. 2010, 238) i Lejla Nakaš (usp. 2014, 164).

U ovome će se radu, radi dosljednog imenovanja određenih oblika ćirilice, za varijante nastale izvan uzusa pravoslavne crkve koristiti naziv zapadna ćirilica. Taj je naziv kroz povijest bio dvojben zbog neodređenosti odnosno svoje negativne kvalitativne konotacije isključivosti (usp. Zelić-Bućan 2000:46, Žagar 2009:194). Međutim, konstatacija Zelić-Bućan kako je suviše neodređeno ovo pismo nazivati zapadnim jer je i srpsko zapadno bugarskome, ne čini se dovoljno jakim argumentom uzevši u obzir širu kulturološku konotaciju podjele na Istok i Zapad, osobito u kontekstu činjenice da su se od trenutka njihove razdiobe početkom dvanaestog stoljeća sve istočne ćirilice odreda razvile u okviru vlastite pravoslavne crkve na koju je ona ruska do devetnaestog stoljeća vršila sve veći i veći utjecaj. Nešto je legitimniji argument kako se kancelarijski brzopis, koji se razvijao mimo liturgijskog utjecaja, znatno razlikovao između ruske, bugarske, rumunjske i srpske redakcije sve do razvoja građanske azbuke u osamnaestom stoljeću (usp. Đorđić 1990:167-168, 194-195), tim više uzme li se u obzir utjecaj pisma srpskih kancelarijskih minuskula i, posredno, bugarskog brzopisa na razvoj zapadnih, posebno bosanskih varijanti. Protuargument tome bila bi činjenica da su ćirilični kancelarijski rukopisi izvan autohtono slavenskih (i rumunjskih) jezičnih područja svi odreda bili slabo zastupljeni, poput albanskih i mađarskih (usp. ibid:170-171) ili izrazito neujednačeni, poput osmanskih (usp. Zelić-Bućan 2000:27) te da je utjecaj dubrovačke kancelarije na Bosnu i Dalmaciju sasvim moguće veći nego što se do sada mislilo (usp. Žagar 2019:739-740). Iz navedenog se razloga Žagarov argument kako se „termin 'zapadna ćirilica' previše (…) referira na neku tobože pravilniju 'istočnu ćirilicu'“ (Žagar 2009:194) čini manjkavim jer se činjenicom nepostojanja središnjeg autoriteta vrijednost pisma nipošto ne želi umanjiti, što je, uostalom, sam Žagar u novijim radovima prihvatio (usp. Žagar 2019:746, 752). Konačno valja naglasiti kako je taj naziv relativno arbitraran jer u suštini obuhvaća svu ćirilicu koja nije istočna, tj. pravoslavno liturgijska, dovoljno je proučiti *Pismo hilandarskih kaluđera Dubrovačkoj općini* pisano 1781. sa slovnim oblicima *buki* i *vjedi* karakterističnim za zapadnu ćirilicu (usp. Đorđić 1990:501).[7]

Slijedom spomenute Berčićeve podjele zapadne ćirilice na bosansku, poljičku i dubrovačku (usp. Žagar 2009:206) te daljnje podjele Zelić-Bućan Berčićeve poljičke ćirilice na ranije splitsko-poljičke te muslimanske tipove, koji su se kasnije raslojili na poljički i splitski, odnosno nakon gubitka splitskog i makarskog zaleđa na makarski i noviji splitski (usp. 2000:tabela 1) sugeriraju kontinuitet pismenosti, najčvršći u Dubrovniku u kojem ipak

[7] Za usporedbu je zanimljivo spomenuti staro permsko pismo, tzv. *abur*, koje je na temelju istočne ćirilice u četrnaestom stoljeću načinio Stjepan Permski te njime preveo crkvene knjige na komi-permjački jezik (usp. Velimirović 1991:293).

traje u osnovi do sedamnaestog stoljeća, s mogućnošću protežnosti i do devetnaestog (usp. Žagar 2019:741), te u Poljicima nešto labaviji kontinuitet koji je ipak tekstovima zasvjedočen do devetnaestog stoljeća i pokazuje visoku razinu ujednačenosti te grafijske i morfološke znakove organskog razvoja (usp. Zelić-Bućan 2000:27). Stoga će se za potrebe ovoga rada mlađe razvojne inačice zapadne ćirilice nazivati ovisno o njihovu geografskom području. Bosančica će označavati varijante brzopisa razvijene u bosanskim kancelarijama petnaestog stoljeća (usp. Žagar 2009:189, 194), ali i njene kasnije inačice koje su ostale u upotrebi među slavenskim stanovništvom Bosne te se njihovim migracijama širile ili ostale raširene i nakon osmanskog povlačenja iz određenih krajeva, kad možemo govoriti o splitskoj i makarskoj bosančici osamnaestog stoljeća, odnosno muslimanskoj begovici (usp. Zelić-Bućan 2000:33). Dubrovačka će ćirilica označavati ćirilicu korištenu na području Dubrovnika od raslojavanja podtipova razvojem kurziva (brzopisa) u dubrovačkim pravnim tekstovima od petnaestog stoljeća (usp. Žagar 2019:740). Dalmatinska će ćirilica označavati raniju fazu splitske i poljičke ćirilice raširene u petnaestom stoljeću, kao i njene mlađe inačice raširene od zadarske nadbiskupije do hvarske biskupije od šesnaestog stoljeća (usp. ibid:17-22) te će poljičica označavati karakteristično pismo Poljičke Republike razvijene u njenu teritoriju od šesnaestog stoljeća (usp. Žagar 2009:2013).

3. Povijest Poljičke knežije

3.1. Rana povijest

Doseljenje Slavena na područje Poljica neposredno je vezano uz velike seobe kraja šestog i početka sedmog stoljeća kad su to područje skupa s čitavim zaleđem do Save Avari sa Slavenima do 614. zauzeli od Istočnog Rimskog Carstva (usp. Dugački – Regan 2018:80). Na tom su širokom prostoru slavenska plemena uskoro stvorila obrise budućih sklavinija (usp. ibid:60) te su se sjeverno od Cetine naselili Hrvati, a južno Neretljani koji su nakon doseljenja, skupa s Bošnjanima i još nekima, ostali izvan uprave Avarskog Kaganata (usp. ibid:88). Padom Kaganata i osvajanjem dijela južnih slavenskih prostora, opet s južnom granicom na Cetini, 803. su godine Franci pod Karlom Velikim osnovali pograničnu marku Kneževinu Dalmaciju pod upravom prvog kneza Višeslava, ostavivši, značajno, Neretljane i Bošnjane i dalje izvan svojih granica (usp. ibid:90). Postepenim je slabljenjem već rascjepkane franačke države knez Mislav samostalno zaratio s Mlečanima te u svom dvoru, pretpostavlja se, upravo u Podstrani, sjedištu budućeg poljičkog katuna, potpisao mir kraj crkve svetog Martina 839. godine (usp. ibid.). Postepeno su Bošnjani i Neretljani osnovali vlastite države koje su, za

razliku od susjedne Hrvatske, Raške i Bugarske, dugo ostale nepokrštene i neopismenjene. Širenjem se Raške pod knezom Petrom nakratko od 916. do 917. u njenom sastavu našla i Neretvanska Kneževina te, od 915, i Bosna koja je kasnijim Simeonovim osvajanjem Raške 924. godine došla pod njegovu vlast (usp. ibid:110).

3.2. Doseljenje *didića* i poljička župa u sastavu hrvatske države

Ključna je godina u razvoju Poljica bila 949. kad su se, prema predaji, u nju, tada u sastavu Primorske županije pod Snačićima (usp. ibid:355), nakon smrti kralja Miroslava, ali i mađarskih prodora (usp. ibid:113), iz Bosne, koja je tada bila u sastavu Hrvatske, naselili *didići*, osnivatelji župe Poljičke (usp. Pera 1988:39).[8] Iste su godine prvi put Mlečani zaratili s Neretvanskom Kneževinom (usp. Dugački – Regan 2018:96) koju su ipak tek Bugari pod carem Romanom uspjeli osvojiti 989. godine (usp. ibid:115). Smrću cara Samuela 1014. godine, većina je Bugarske skupa s Neretvanskom Kneževinom ponovo došla u ruke Istočnog Rimskog Carstva (usp. ibid:117). Iduće je godine u Hrvatskoj pod suvladarima Gojslavom i Krešimirom III. osnovana župa Poljička (usp. Pera 1988:39) nakon čega je Istočno Rimsko Carstvo nakratko od 1018. do 1025. zauzelo čitavo područje Hrvatske (usp. Dugački – Regan 2018:116), svojim odlaskom vrativši Neretvanima neovisnost. Nakratko su od 1074. do 1075, nakon otmice Petra Krešimira IV, Normani zavladali Poljicima (usp. Marušić 1992:101), ali su ona uskoro pod Dmitrom Zvonimirom ušla opet u sastav Hrvatske, prvi puta skupa s Neretvanima, koji su povratili svoju neovisnost u dinastičkom ratu nakon smrti kralja Stjepana II. (usp. Dugački – Regan 2018:120-123). Poljička je župa do 1107. priznala novu ugarsku vlast, zadržavši svoj teritorijalni integritet (usp. ibid:133, 357) dok je posljednji udarac Neretvanskoj Kneževini zadao Bizantsko-ugarski rat u kojem je ona oko 1165. postala dio Istočnog Rimskog Carstva (usp. ibid:139). Dio bivše Neretvanske Kneževine ušao je 1180. u sastav Ugarske dok je ostatak postao dio novoosnovane sklavinije Huma (usp. ibid:138-139). Slabljenjem su središnje vlasti nakon provale Tatara 1242. godine Poljičani započeli voditi protumađarsku politiku što ih je dovelo do rata sa Splitom i Trogirom 1259. godine (usp. Pera 1988:42) te, u doba vladavine magnata, na stranu knezova Bribirskih pod kojima su ostali do 1348. kad su prešli u ruke Nelipića (usp. ibid:45).

Konsolidacijom moći nakon vještih pregovora s Nelipićima i knezovima Bribirskim, Ludovik I. Anžuvinac podijelio je 1351. svim plemićima isto plemstvo, omogućivši

[8] Zanimljiv je podatak kako su u Poljicima svojim osnivačima, *didićima* nazivali „bosansku gospodu“, slično kako su u Crkvi bosanskoj svoju čelnu figuru nazivali *djedom* (usp. Pera 1988:156, Šanjek 2003:35-36).

pripadnicima starog hrvatskog plemstva nove titule. Dio poljičke vlastele iskoristio je novi zakon čime je u župi osnovano novo plemstvo, tzv. ugričići (usp. ibid:45-46). U narednim su dinastičkim sukobima između Anžuvinaca i Luksemburgovaca Poljica 1390. ušla u sastav Bosne pod kraljem Tvrtkom I. Kotromanićem koji im je potvrdio teritorijalni integritet, iako su se nedugo nakon njegove smrti 1394. već vratila pod Anžuvincima odane Nelipiće (usp. ibid:46). Nakon prodaje Dalmacije 1409. godine Poljica nisu odmah priznala Mletačku vlast niti pala u prvom valu osvajanja 1420. godine (usp. ibid:49), ali su nakon smrti Ivaniša Nelipića 1434. prešla u ruke Talovaca te nakon smrti Žigmunda Luksemburškog 1437. u sastav Hercegovine pod Stjepanom Vukčićem Kosačom (usp. ibid:51-52).

3.3. Mletačka i osmanska vlast

Poljička je župa neposredno nakon Omiša 1444. godine prihvatila mletačku vlast (usp. ibid:53) protiv koje su, skupa sa Splitom, skovali 1473. urotu u korist Matijaša Korvina koju su Mlečani ipak uspjeli spriječiti (usp. ibid:62-63). Nakon što su Osmanlije poslije pobjede na Krbavskom polju 1493. dospjeli do granica Poljica, Mlečani su s njima potpisali primirje koje je na snazi ostalo do 1499. godine. Nakon niza neuspješnih vojnih pohoda, Mlečani su potpisali novo primirje 1502. godine, ali su turska haranja Poljica nastavljena (usp. ibid:65-67). U takvim su uvjetima Poljičani kao pljačkaši na strani Mlečana sudjelovali u hvarskoj pučkoj buni 1511. godine prije nego su konačno 1513. priznali osmansku vlast (usp. ibid:68-69).

U sklopu Osmanskog Carstva, Poljica su postala sultanov has i bila dužna plaćati godišnju filuriju. Nakon više godina Kružićeva otpora Osmanlijama u Klisu, Poljičani su 1527. odlučili prekinuti plaćanje zbog čega su ih Osmanlije 1530. opustošili i zatim 1532. predale Alvižu Grittiju, diplomatu i posredniku Sulejmana Veličanstvenog i Ivana Zapolje (usp. ibid:72-73). Poljica su opet postala sultanov has nakon Grittijeve smrti 1534, ali su poslije pada Klisa 1537. zatražila mletačko okrilje koje su dobila samo do kraja rata 1540. godine (usp. ibid:76). Dio Poljica ostao je zbog feudalnih odnosa svojevrsni kondominij Osmanlija, Poljičke župe i splitskog biskupa i na kraju spao na paušalno plaćanje filurije sultanu i feudalne desetine biskupu. Dva su puta za vrijeme osmanske hegemonije, nakon Bitke na Lepantu, od 1571. do 1573. i za vrijeme Kliškog pothvata 1596. godine, Poljičani pružali oružanu potporu uskocima i Mlečanima, ali su novo odcjepljenje izvojevali tek u Kandijskom ratu kad su nakon četiri godine borbi 1651. isposlovali plaćanje godišnjeg paušala Mletačkoj Republici (usp. ibid:80-83). Dugoročno, međutim, Mlečani nisu uspjeli zadržati vlast nad Poljičkom župom koja joj je prestala plaćati paušal nakon primirja 1669. te

je mirom vraćena Osmanlijama 1671. godine. Konačno, nakon turskog se poraza pod Bečom, 1684. Poljička župa pridružila ostatku Dalmacije i do 1686. osvojila zaleđe sve do Sinja te mirom u Srijemskim Karlovcima bila službeno vraćena Mletačkoj Republici (usp. ibid:86-87).

Povratkom u Mletačku Republiku, Poljička je župa sudjelovala tek u Sinjskom ratu od 1714. do 1718. godine. U jeku francuske invazije Italije 1796. godine, Poljičani su poslali vojnu pomoć u samu Veneciju koja se, međutim, nakon godine neizvjesnosti, mirno raspustila i vratila Poljičane u njihovu župu (usp. ibid:90-91).

3.4. Napoleonski ratovi i sudbina republike

Nakon pada pod Austriju 1797. godine, Poljičanima su bila sastavljena dva nova statuta, prvi iz 1798. nije bio prihvaćen pa je 1799. sastavljen novi (usp. ibid:93-94). Ne želeći sudjelovati u austrijskoj vojsci, Poljička je župa Požunskim mirom 1805. integrirana u napoleonsku Kraljevinu Italiju kao autonomni kotar. Nakon ruske okupacije Brača 1807. godine, miješanoj slavenskoj vojsci pridružili su se i Poljičani te započeli bunu protiv Francuza u sklopu koje je osvojen i Omiš, međutim, nakon Mira u Tilzitu, Poljička je župa vraćena napoleonskoj Italiji te ukinuta (usp. ibid:105-107). S novim su se austrijskim pohodom 1809. Poljičani ponovno digli i proglasili obnovu republike koju su pak, nakon primirja u Znojnom, Francuzi definitivno ukinuli (usp. ibid:108-109). Poljičani su se pridružili konačnom austrijskom pohodu u Ilirske pokrajine 1813. i potpali definitivno pod Austriju nakon Bečkog kongresa 1815. godine. Međutim, usprkos molbama, do 1907. ostali su razjedinjeni, prvo između triju kotara Splitskoga okruga, a zatim između Splitskog i Sinjskog okruga, dok prava same republike nikada nisu obnovljena (usp. ibid:110).

4. Povijest poljičke pismenosti

4.1. Latinična pismenost

Najranija naznaka opismenjavanja Poljica neposredno je vezana uz franačko osnivanje hrvatske kneževine i karolinšku renesansu. Prihvati li se najranija datacija od oko 800. godine, Višeslavova bi krstionica predstavljala prvi takav trag i, prema Hercigonji, „višestruko konotativni simbol koji upućuje na vrijeme sudara i smjene dviju epoha – pretkršćanske i kršćanske“ (2006:24). Prvu neposrednu indikaciju pisanja na području Poljica predstavlja već spomenuti mirovni sporazum između Mislava i mletačkog dužda Pietra Tradonica 839. godine, ali prvi sačuvani pisani trag hrvatskog vladara nalazi se u *Čedadskom evanđelistaru* u kojem su se tijekom hodočašća u Akvileju za svojih vladavina karolinom upisali knezovi

Trpimir i Branimir (usp. ibid:20-21).[9] Izvornici *Trpimirove darovnice* iz 852. godine i *Muncimirove isprave od godine 892.* kojom se splitskoj biskupiji potvrđuje još od Mislava darovana crkva svetog Jurja u Kaštelima, a benediktincima daruje i potom potvrđuje darovan samostan u Rižinicama pod Klisom, nisu sačuvani, ali daju uvid u pisarsku djelatnost kneževog dvora na Klisu (usp. ibid:19, 43).[10] O ranom poznavanju latinice svjedoče i pisma heretičnog teologa Gottschalka Trpimiru te pisma pape Ivana VIII. Domagoju, Zdeslavu i Branimiru, a o njezinu širenju i van hrvatskih granica govori pismo pape Ivana X. Mihajlu Višević, knezu Zahumlja (usp. ibid:46). I najranija je zabilježena skriptorska djelatnost u Splitu povezana sa *Splitskim evanđelistarom* iz osmog stoljeća te *Splitskim sakramentarom* na prijelazu iz osmog u deveto stoljeće obilježena reorganizacijom tada još bizantske splitske crkve „u duhu gibanja karolinške renesanse i političko-kulturnih interesa Karla Velikog" (ibid:48). Stoga ne čudi činjenica da se karolinom služio ne samo franački nastrojen Branimir, već i bizantski vazal Trpimir te je na istom tragu pismo pape Ivana X. poslano 925. Trpimirovu unuku Tomislavu (usp. ibid:46).[11]

Latinička se pismenost nastavila razvijati nakon doseljenja *didića* sredinom desetog stoljeća te su se širenjem hrvatske države širili i skriptoriji. Iz druge je polovice desetog stoljeća darovnica Mihajla Krešimira II. i natpis Stjepana Držislava i Svetoslava Suronje koji su vladali iz Knina (usp. ibid:28) te krunidbena zakletva Dmitra Zvonimira poslana papi Grguru VII. 1075. godine (usp. ibid:46). Neretvanska je Kneževina dugo vremena ostala nepokrštena, vjerojatno tek nakon pada pod bugarsku vlast 989. sustavno prihvativši kršćanstvo, zbog čega ju je Konstantin Porfirogenet nazvao i Paganijom (usp. Kovačić

[9] U Čedadu (Cividaleu) je kralj Lotar I. osnovao 825. visoku crkvenu školu za Venetum i Ilirik u koju su se „u latinskoj knjizi [mogli] obrazovati svjetovnjaci i sinovi knezova i slavenskih uglednika s tog prostora" (Hercigonja 2006:15). Bio je to dio franačke politike humanističkog i nenasilnog pokrštavanja i zaključaka „franačkih crkvenih koncila (784-814) o uporabi narodnih jezika" (ibid). Plod su iste politike Brižinski spomenici, najstariji tragovi slovenske pismenosti iz 10. stoljeća (usp. Cesar – Pogačnik 1991:14-15).

[10] U Klisu je stolovao i Mislav pa je moguće da su već darovnica crkve svetog Jurja i mirovni sporazum s Mlečanima iz 839. sastavljeni u toj kancelariji.

[11] Tragova grčkog pisma iz bizantske Dalmacije nakon doseljenja Slavena gotovo i nema. Dva pečata spatara i stratega Dalmacije Brijenija iz 840. te anonimnog carskog mandatora Dalmacije iz prve polovice devetog stoljeća jedine su natruhe korištenja grčkog jezika (usp. Hercigonja:2006, 31). Tek je jedan kasniji pečat spatarokandidata Hrvatske Leona iz desetog ili jedanaestog stoljeća pisan grčkim, dok su nešto raniji pečati iz devetog ili desetog stoljeća spatarokandidata Dalmacije Eutimija i protospatara i stratega Dalmacije Eustatija na latinskome, koji se govorio, uostalom, tada u Splitu, gdje je većina pečaćenih dokumenata slana radi komunikacije s hrvatskim vladarima (usp. Bali:2014, 166-169).

2006:179).[12] Zanimljiva je stoga *Berigojeva isprava iz 1050.* koja svjedoči barem o njenoj diplomatskoj latinskoj pismenosti (usp. Hercigonja 2006:43). Prvi je autohtoni poljički latinički tekst povezan sa širenjem crkvene infrastrukture u župi Poljica. Najstarije su crkva svetog Petra u Priku, izgrađena vjerojatno već u desetom stoljeću, ali prvi puta spomenuta u drugoj polovici jedanaestog (usp. Kovačić 2006:180) te malena crkva svetog Stjepana u Jesenicama iz jedanaestog stoljeća (usp. Prijatelj 2005:159). U njenoj je blizini oko 1080. Petar Crni utemeljio opatiju svetog Petra zbog čega mu je đakon Dabro sastavio epitaf (usp. Radić 2006:202, Hercigonja 2006:29-30). Utemeljenjem je opatije Petar Crni započeo na karolini voditi tzv. *Sumpetarski kartular* u vlastitom skriptoriju te ga oko 1105. do kraja oblikovao (usp. Hercigonja 2006:43). Kartular je dalje dopisivan raznim vrstama minuskule, počevši s karolinom i prijelaznom karolino-goticom dvanaestog stoljeća, beneventom četrnaestog stoljeća, gotičkim kurzivom četrnaestog ili petnaestog stoljeća te humanističkim kurzivom šesnaestog ili sedamnaestog stoljeća čime je ostao „veoma znamenit spomenik za potvrdu procesa razvitka pisma u Dalmaciji“ (Novak – Skok 1952:141). O stopi latinične pismenosti i njenoj diplomatskoj upotrebi svjedoče nizovi latinskih i talijanskih dokumenata iz četrnaestog i petnaestog stoljeća poslanih u Poljice i okolicu (usp. Pivčevič 1908:1-28, Katić 1953:95-99). Iz sredine su osamnaestog stoljeća sačuvana dva rukopisa „poljičkih popova, Milićevića i Svemića, koji su pisali latinicom i [ispričali se] zbog nelijepog pisanja jer [su] prvi put [pisali] tim slovima“ (Zelić-Bućan 2000:20) te je 1785. godine Petar Kružičević sastavio latinični prijepis *Poljičkog statuta* (usp. Jagić 1890:XXXII-XXXIII) nakon što su već u ranijim prijepisima iz 1762. i 1778. određeni dijelovi bili pisani latinicom (usp. ibid:XXVII-XXX, XXXIV, XXXVI-XXXVIII). U to su vrijeme uslijed otpora prema nerazumljivim istočnoslavenskim glagoljaškim liturgijskim knjigama popovi glagoljaši sve više počeli koristiti tiskane hrvatske latinične lekcionare, tzv. šćavete (usp. Lokmer 2008:182). Dolaskom je austrijske vlasti u skladu s njezinom protuslavenskom politikom glagoljaško sjemenište u Priku 1821. ukinuto te je 1825. određeno kako se tabelarne knjige po župama imaju voditi latinicom, dok je novoosnovano latinsko-talijansko sjemenište staroslavenski ostavilo samo kao izboran predmet te je 1879. naredbom zabranjeno i privatno glagoljaško obrazovanje (usp. Reljanović 2000:356, Zelić-Bućan 2000:20-21, Kovačić 1993:453).

[12] Prvu je sustavnu misionarsku djelatnost Neretvanska Kneževina mogla doživjeti tek za vrijeme raške vlasti od 916. do 917. godine.

4.2. Glagoljična pismenost

Područje nastanka najstarijih sačuvanih hrvatskih glagoljskih spomenika mahom je granično. Plomin je do 1063. bio u sastavu hrvatske države kad je došao pod vlast Svetog Rimskog Carstva čiji je dio ostao do njegove dezintegracije (usp. Dugački – Regan 2018:118), dok su Krk, Valun i Baška kroz jedanaesto stoljeće prošli vlast Mlečana (1000-1018), Istočnog Rimskog Carstva (1018-1063; 1091-1107), Svetog Rimskog Carstva (1063-1070) i Hrvatske (1070-1091) prije nego su do 1107. potpali pod Ugarsku (usp. ibid:116-122, 132). Osim istočnorimske vlasti, na jugu je crkva svetog Đurđa nakratko od 1081. do 1085. bila normanska dok je Dunave 1042. zauzela Duklja (usp. ibid:119). Većina je glagoljaša djelovala upravo u područjima tih država, najviše u Istri i Kvarneru pod Bizantincima, Mlečanima, Austrijancima i Mađarima, te se od tamo širila po Kranjskoj, Koruškoj i Dalmaciji te na mahove Slavoniji, Bosni, Boki kotorskoj i Bohemiji (usp. Fučić 1982:1-3, Kapetanić – Žagar 2001:17, Čunčić – Perkić 2009:112, Damjanović 2000:47, Eckhardt 1989:174-175 itd.). Glagoljica je dakle bila vezana uz hrvatsku kulturu pa nije mogla posve ovisiti o politici raznih država u kojima se koristila, već samo o onoj crkvenoj koja je jedina imala utjecaja nad čitavim njenim područjem. Od crkvenih sabora 925. i 928. do povlastice pape Inocenta IV. 1248. senjskom biskupu Filipu, glagoljica je, čini se, potiskivana, a krajem dvanaestog stoljeća i sistemski uništavana (usp. Bratulić 1971:142), o čemu svjedoči i relativno skroman broj sačuvanih glagoljskih spomenika do petnaestog stoljeća (usp. Fučić 1982:1-3). Najraniji moguć trag glagoljanja na području Poljica dolazi iz trinaestog ili dvanaestog stoljeća i *Splitskog odlomka misala* koji je, kako Bratulić ističe, nastao u jezičnoj sredini poput poljičke (usp. 1971:144). Iz petnaestog su se stoljeća sačuvali obrednici pisani glagoljicom dok su se od šesnaestoga sačuvali i prvi tragovi tiskanih glagoljskih knjiga u Poljicima, prije svega misal Šimuna Kožičića Benje tiskan 1531. u Rijeci te brevijar Mikule Brozića tiskan 1561. u Veneciji (usp. ibid:144-145). Od tog je stoljeća prvi put potvrđeno i kako su poljički popovi glagoljaši svoje bogoslužje počeli širiti na Šoltu, Brač i Čiovo (usp. Kovačić 1993:450).

Odmicanjem je vremena ponestalo misnih knjiga te su hrvatski biskupi od Kongregacije za širenje vjere (*Congregatio de propaganda fide*) zatražili nova izdanja glagoljskih tekstova. Propaganda je posao povjerila Rafaelu Levakoviću koji je nakon niza drugih glagoljskih djela, uključujući *Psalterić* 1629. godine, u suradnji s trojicom drugih franjevaca 1631. tiskao *Misal rimski*, glagoljski misal rađen prema starim hrvatskim rukopisima iz 1387, 1402. i 1435. s crkvenoslavensko-čakavskom jezičnom osnovicom

obogaćenom elementima Levakovićeve kajkavštine, ali zatim na zahtjev Propagande jezično preoblikovan prema rusinskim gramatikama Leonentija Zizantija iz 1596. i Maletija Smotrickoga iz 1619. (usp. Lokmer 2008:175, Reljanović 2000:356). Iduće je Propaganda 1642. odlučila tiskati novi časoslov čiju je izradu prepustila rusinskom unijatskom biskupu Metodiju Terleckome koji je Levakovićeve sakupljene tekstove radikalno preoblikovao istočnom crkvenoslavenskom jezičnom osnovicom (usp. Lokmer 2008:171-172). Nakon nove nestašice misala godine 1688. Poljičanin Ivan Paštrić predao je Propagandi referat o glagoljskom bogoslužju u Dalmaciji i naveo kako u poljičkim župama ima 58 popova i 11 klerika glagoljaša te da ih je za prethodnog biskupa bilo i više (usp. Bratulić:1971:146-147) kad su bili slani i do predgrađa Splita (usp. Kovačić 1993:450). Paštriću je povjereno novo tiskanje liturgijskih knjiga te je prethodna Levakovićeva izdanja bez znatnih intervencija ponovio, prvo 1688. *Časoslov*, zatim 1693. *Psalterić* te 1706. *Misal* čiji je izvod, *Mise za umervšije* zasebno tiskao 1707. godine (usp. Lokmer 2008:175). Početkom osamnaestog stoljeća splitski je biskup Stjepan Cupilli poljičkim glagoljašima osnovao ilirsko sjemenište u splitskom predgrađu Lučac te je 1750. njegov nasljednik Pacifik Bizza u Priku otvorio novo glagoljaško sjemenište (usp. ibid:181). Novim je glagoljašima Propaganda osigurala i nove liturgijske knjige koje su priređivači Matej Karaman i Matej Sović priredili u potpunoj istočnoj crkvenoslavenskoj redakciji. Prvi je tiskan *Misal* 1741. godine, a priređeni *Časoslov* i *Svetački oficij* tiskani su tek nakon njihovih smrti 1789, odnosno 1791. u redakciji Ivana Petra Gocinića i Antuna Juranića (usp. ibid:181). Kroz čitavo su osamnaesto stoljeće poljički popovi glagoljaši dobili na upravljanje gotovo sve seoske župe pod splitskim nadbiskupom kao i dio franjevačkih kapelanija u Cetinskoj krajini te su do početka devetnaestog stoljeća bili pozivani u kontinentalnu Hrvatsku i Slavoniju (usp. Kovačić 1993:450).

Opadanje upotrebe glagoljskih knjiga pospješeno je zatvaranjem glagoljskih sjemeništa u Priku i Zadru 1821. godine kad su preostali bogoslovi prebačeni u privremeno Pokrajinsko glagoljaško sjemenište u Zadru koje je sa završetkom njihova školovanja zatvoreno 1830. godine dok je u novoosnovanom latinsko-talijanskom sjemeništu, iako je prve tri godine obrazovanja bogoslovima staroslavenski bio izboran predmet, interes za glagoljanjem posve opao (usp. Reljanović 2000:356). Izuzev nekolicine privatno obrazovanih popova glagoljaša pod biskupima Pavlom Klimentom Miošićem (1830-1837) i Markom Kalogjerom (1866-1889) (usp. Reljanović 2000:356, Kovačić 1993:453), obnovu glagoljanja u Splitsko-makarskoj nadbiskupiji postigao je papa Leon XIII. enciklikom *Grande munus* 1889. godine (usp. Kovačić 1993:455). Povodom toga je Dragutin Anton Parčić, kanonik Ilirskog zavoda Svetog Jeronima u Rimu, nakon što je već samostalno tiskao niz novih

glagoljskih knjiga obnovljene hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika,[13] u suradnji s Propagandom priredio i izdao novo hrvatsko izdanje *Rimskog misala* koje je 1893. u oko 400 primjeraka prodano i odaslano Dalmacijom nakon čega je uslijedilo drugo izdanje 1896. godine te posmrtno u redakciji Josipa Vajsa 1905. i dvopismeno 1927. godine (usp. Lokmer 2008:193-194). Konačno, u Poljicima, usprkos jasnim naznakama glagoljanja i, kako je vidljivo u tablici, trajne prisutnosti popova glagoljaša, većeg broja sačuvanih tiskanih izdanja Propagande, osim u nekolicini brižnije čuvanih ili imućnijih župnih i obiteljskih arhiva, nije ostalo (usp. Bratulić 1971:147).

Tablica br. 1: Broj popova glagoljaša u Splitskoj (nad)biskupiji prema Kovačić:1993, 451-453

Godina	1597.	1625.	1640.	1706.	1761.	1803.	1840.	1857.	1879.	1889.
Broj popova glagoljaša	>20	52	35	85	150	279	168	78	34	62

4.3. Ćirilična pismenost

4.3.1. Rana pismenost i raslojavanje

Za razliku od glagoljice, za koju se pretpostavlja da se hrvatskim prostorima širila dvama putovima, sjevernim s kojim je uporište našla u Istri i Kvarneru, te južnim s kojim je uporište našla u Duklji u kojoj je vjerojatno njenim padom 1150. iščeznula, ćirilica se hrvatskim prostorom proširila isključivo južnim putom kojim se od jedanaestog stoljeća skupa s glagoljicom, a od dvanaestog nasamo, počela širiti (usp. Fučić 1997:280).[14] Na zajedničko širenje tih dvaju pisama ukazuje činjenica da su najstariji sačuvani ćirilični spomenici uvijek dvopismeni. *Bašćanska ploča*, najstariji takav natpis sa znakom *B* u službi prijedloga *v*, karakteristično ćiriličnim poluglasom *Ь* te nizom znakova identičnih u latinici i ćirilici, nastala je, kako je već spomenuto, u dinamičnom razdoblju promjene vlasti nad otokom

[13] *Misa za umrvše* (1860), *Čin i pravilo Mise* (1881), *Mrtvački misal, Prilog rimskom misalu slovenskim jezikom* (1882) (usp. Lokmer 2008:193).

[14] Još ranije širenje glagoljice i ćirilice nije isključeno, dapače, u pismu se pape Ivana X. splitskom nadbiskupu Ivanu II. iz 925. godine spominje „Metodijeva doktrina“ koja je, prema zaključcima crkvenog sabora 928. godine, vjerojatno bila proširena u gradovima pozadinskog terena naseljenog Slavenima, naime Stonu, Dubrovniku i Kotoru, što otvara mogućnost ne samo glagoljske već i ćiriličke pismenosti u južnodalmatinskim krajevima u prvoj polovici desetog stoljeća (usp. Žagar 2009:188, 2019:737-739).

Krkom (usp. Žagar 2019:737). Nešto mlađi *Plastovski* i *Kninski ulomci* nastali su već za vrijeme ugarske vlasti nad Hrvatskom, dok je najzapadniji ćirilični spomenik *Supetarski ulomak* nastao za vrijeme vlasti Svetog Rimskog Carstva (usp. Fučić 1997:267, 271, 273, Dugački – Regan 2018:120-123, 132-139). Nesigurno datiranje *Humačke ploče* smješta je u periode vladavina najraznovrsnijih slavenskih zemalja, od Neretvanske Kneževine, preko Raške, Bugarske, Hrvatske, Duklje, Huma i Bosne do Hercegovine, odnosno vanjskih vlasti Istočnog Rimskog Carstva i Ugarske (usp. Fučić 1997:272, Dugački – Regan 2018:110-123, 132-143, 152-155, 162-169). U svakom je slučaju izvjesno kako, kao i glagoljica, ćirilica nije bila vezana uz prostor određene države, već uz onaj općenitiji slavenski kulturni.[15]

Do kraja dvanaestog stoljeća rijeke su Krka i Vrbas postale relativno stroga granica pisama pa dok je područje glagoljice ostalo zapadno od njih,[16] ćirilica se nastavila koristiti istočno (usp. Žagar 2009:193).[17] Oko 1184. godine majstor Radonja dao je ponad portala vlastite izrade uklesati zapis o gradnji i darovanju zemlje benediktinske opatije u Povljima na Braču, tada pod ugarskom vlašću, čime je ostavio najstariji cjelovito sačuvani hrvatski ćirilični zapis, samo Bračkim kanalom odvojen od Poljica (usp. ibid:196-197). U slično se vrijeme ćirilica počela raslojavati te je u *Miroslavljevu evanđelju* s kraja dvanaestog stoljeća,

[15] Vrijedno je spomenuti i *Ljetopis popa Dukljanina*, nastao najranije u dvanaestom stoljeću u Duklji ili nešto kasnije u Zeti. Iako je temeljna sačuvana verzija latinska, ona je prijevodno djelo Marka Marulića, nastalo vjerojatno 1510. godine. Marulićev je predložak bio pisan narodnim jezikom, *ilirskim pismom* (*caracter Illyricus*) koje je vjerojatno označavalo poljičicu, makar je na temelju greške u brojčanom zapisu godine smrti kralja Zvonimira izvjesno da je izvornik bio pisan glagoljicom. Tu je inačicu 1500. godine tijekom diplomatske misije u Poljicima pronašao Dmine Papalić te dao Maruliću na prijevod od kojeg je nastalo deset danas poznatih prijepisa, od kojih je najstariji Giana Giacoma Bertolottija nastao prije 1540. godine (usp. Jovanović 2011:126-128, 132-135).

[16] Glagoljica se, osim u liturgijske svrhe nakon njene rehabilitacije u trinaestom stoljeću, pojavljivala u retardiranim prijepisima sa starijih predložaka još u četrnaestom i petnaestom stoljeću u Bosni, npr. u *Čajničkom evanđelju* i *Radosavljevu zborniku* (usp. Žagar:2009, 193).

[17] Na tragu te podjele, zanimljiva je činjenica kako je jedan od najjužnijih sačuvanih glagoljskih spomenika, zapis majstora Blaža Jurjeva na poliptihu crkve svetog Lovrinca u Trogiru, nastao oko 1435. godine, dvojako tumačen kao isključivo glagoljički (po Fučiću) ili dvopismen (po Zelić-Bućan i Štefaniću) (usp. Fučić 1982:349-350). Vrijedno je još spomenuti kako su u novije vrijeme istraženi arhivi Zadarske biskupije i Šibenika u kojima su otkriveni raznovrsni spisi pisani zapadnom ćirilicom (usp. Rimac – Botica:2011, 527, Lisac:2014, 131-135), ali su joj tragovi zabilježeni sve do Cresa (usp. Moskatelo:1982, 51-52, 55-56) u kojem sam osobno prilikom posjeta knjižnici samostana svetog Frane 2019. godine u rukama držao rukopisnu ćiriličnu knjigu (vjerojatno djelo Mateja Sovića koji je u Osoru bio arhiđakon) i Posilovićevo *Naslađenje duhovno* iz 1639. godine.

nastalom u Humu za vrijeme raške vlasti, moguće uočiti prve tragove zetsko-humske redakcije, dok je pojavom nešto mlađeg *Vukanova evanđelja*, nastalog u Raškoj već nakon gubitka Huma 1198. godine, moguće uočiti začetke nove raške redakcije (usp. Zelić-Bućan 2000:44). Ćirilica je od trinaestog do četrnaestog stoljeća na prostoru između pravoslavne Raške, odnosno kasnije Srbije, ali i nakratko katoličke Zete s istoka,[18] te Krke i Vrbasa sa zapada počela poprimati sve izraženije osobine zapadnoćirilične redakcije. Velik je utjecaj na takav razvoj pisma odigrala kancelarijska minuskula raširena već krajem dvanaestog stoljeća od bugarskih kancelarija Asena preko srpskih kancelarija Nemanjića do zapadnijih krajeva, osobito Dubrovnika, a onda i Bosne i Poljica. Ključ razvoja zapadne ćirilice bio je u tome što se odvio, slično kao i kancelarijska minuskula uopće, izvan domene pravoslavne crkve (usp. Žagar 2009:200). Dapače, nova se redakcija ćirilice nastavila koristiti i u nepravoslavne liturgijske svrhe, kako katoličke tako i heterodoksne Crkve bosanske čiji tekstovi sačuvani iz četrnaestog i petnaestog stoljeća odražavaju nastavak arhaičnijeg duktusa koji je bio mimoišao promjene raške redakcije (usp. ibid:202-203). S bosanskim je hereticima povezano širenje stećaka od dvanaestog stoljeća te ih je na području Poljica sačuvano deset raspoređenih u tri nekropole (usp. Bešlagić 1971:74-75), a najbliži je stećak s natpisom pronađen dvadesetak kilometara istočno od Poljica u Bekavcima kraj Lovreća (usp. ibid:80). O ranoj prisutnosti krstjana u Poljicima govori incident koji se zbio nakon ugarskog osvajanja Omiša 1180. kad su Kačići, koji su širili „bogumilstvo“, ubili splitskog biskupa Arnira u Dubravi (usp. Pera 1988:39). Izvjesno se, dakle, ako ne već u jedanaestom, do kraja dvanaestog stoljeća ćirilica proširila Poljicima te je oko godine 1235. nastao nadgrobni *Omiški natpis* kneza Miroslava Kačića, jedan od najstarijih cjelovitih hrvatskih ćiriličnih natpisa uopće (usp. Fučić 1997:280) te je 1272. nastala *Listina omiškog kneza Đure Kačića Dubrovačkoj općini* (usp. Damjanović 2004:296). Iz *Povaljske* je *listine* oko 1250. vidljivo kako se zapadna ćirilica vrlo polagano razvijala, oslanjajući se i dalje na staroslavenske uzore jedanaestog stoljeća, ali s više inovacija na planu pravopisa i odmicanjem „od nefunkcionalnih opterećenja staroslavenske ćirilične grafije“ (Žagar 2009:200-201). Takva je petrificirana ćirilica od dvanaestog do petnaestog stoljeća ostala „po strani od grafijske i

[18] U Zeti su dolaskom Balšića na vlast nakon smrti cara Dušana 1355. godine na obalama Skadarskog jezera nastavili djelovati skriptoriji u pravoslavnim manastirima. Iz njih potječe *Cetinjski psaltir* povezan s iluminatorskom školom *Miroslavljeva evanđelja* iako su, izvjesno, sva djela nastala u tim skriptorijima pisana istočnom ćiriličnom redakcijom. Značajniji su, međutim, heretički spisi *Sinodik pravoslavlja* i *Dioptra* nastali u četrnaestom stoljeću u istim skriptorijima, a stoga i istim pismom kao i oni kanonski pravoslavni (usp. Rotković:2012, 149-153).

pravopisne evolucije koja se odigravala na susjednom teritoriju nemanjičke države“ (Zelić-Bućan 2000:11), najviše se razvivši u Bosni s kojom se tijekom stoljeća funkcionalno širila prema jugu i sjeveru (usp. Žagar 2009:202).

Iz pisma ugarske kraljice Elizabete pisanog 1333. godine dade se zaključiti kako su Poljičani, tada pod vlašću magnata Šubića, već ranije imali sastavljen statut, kako Pera pretpostavlja, poslan 1322. Karlu Robertu Anžuvincu kojemu, nakon što ga nije odobrio, Poljičani nisu pružili odanost (usp. 1988:409). Prihvati li se ova teza, nejasno ostaje pismo kojim je taj statut imao biti pisan, iako se, uzevši u obzir kako je latinski bio služben jezik ugarskog dvora te je njime, uostalom, pisano i Elizabetino pismo, latinica čini najvjerojatnijom. Tome u prilog ide i činjenica da tragova ćiriličnog brzopisa u mađarskim kancelarijama prije petnaestog stoljeća nema (usp. Đorđić 1990:171). Druga je redakcija statuta, poslana, kako Pera pretpostavlja, 1387. godine kralju Tvrtku na odobrenje (usp. 1988:409), vjerojatnije bila pisana ćirilicom jer je u njegovoj kancelariji od 1377. godine bio zaposlen humski pisar Vladoje s kojim se brzopisna ćirilica humske redakcije proširila Bosnom (usp. Đorđić 1990:154).

4.3.2. Razvoj (pod)regionalne varijante i širenje pismenosti

Unutar kompleksa zapadne ćirilice već se u petnaestom stoljeću na području Splita i Poljica počela izdvajati zasebna varijanta zasvjedočena u prijepisu darovnice Mladena Šubića iz 1410. godine, a koja svjedoči o ćiriličkoj pismenosti knezova Bribirskih za njihove magnatske vlasti nad Poljicima 1336. godine (usp. Zelić-Bućan 2000:13) te su iz kancelarija Nelipića i Talovaca također sačuvani dokumenti pisani ćirilicom za vrijem njihove vlasti nad Poljicima u petnaestom stoljeću (usp. Đorđić 1990:172). Jedno je od najranijih svjedočanstava o ćiriličkoj pismenosti u Poljicima, ako se ne radi o falsifikatu,[19] prijepis kupoprodajnog ugovora iz 1404. godine načinjen 1772. (usp. Mišerda 2003:XVI). Iako ne postoje sačuvani primjerci, iz samog je teksta poznato kako je 1440. sastavljena, vodeći se po Peri, treća redakcija *Poljičkog statuta*, prema svemu sudeći, radi prijelaza Poljica pod mletačku upravu te je 1444. godine poslana Veneciji na odobrenje (usp. 1988:409). Iduća je redakcija statuta sastavljena 1485. godine, vjerojatno kao reakcija na protumletačku urotu iz 1473, te je nakon nje ostao najraniji sačuvan rukopis, datiran na kraj petnaestog ili početak šesnaestog stoljeća (usp. ibid:410-411). Iduća sačuvana skupina dokumenata, u koju ulazi i najstariji prijepis

[19] Mišerda je među dokumentima iz Gornjih Poljica našao jedan datumiran 1480. godine s napomenom o njegovu falsificiranju oko 1764. (usp. 2003, XVI).

Statuta, svjedoči o razvoju podregionalne varijante zapadne ćirilice karakteristične Poljicima (usp. Zelić-Bućan 2000:tabela 1). Najraniji ćirilični dokument sigurnog datuma kupoprodajna je isprava poljičkog kančilira Barte Flurića pisana na pergameni 14. ožujka 1506. godine (usp. Mošin – Traljić 1956:118). Iz narednog je razdoblja sačuvan niz prijepisa i prijevoda dokumenata, od kojih je najraniji kupoprodajni ugovor iz 1524. prepisan 1713. godine (usp. Mišerda 2003:1). Do kraja je stoljeća sačuvano nekoliko desetaka raznovrsnih dokumenata i pisama koja svjedoče o bogatoj korespondenciji s turskim i mletačkim zaleđem (usp. Mišerda 2003:2-12, Mošin – Traljić 1956:117, 120), a među njima je osobito zanimljiva molba Gazi Husrev-begova pisara pisana u Tuzli mletačkom duždu 1537. godine na poljičici (usp. Nakaš 2014:164). Iz sedamnaestog je stoljeća sačuvano stotinjak dokumenata, ponovno uglavnom pravne tematike (usp. Mišerda 2003:13-79, Mošin – Traljić 1956:115-117, 120-122, 251), ali i *Matrikula bratimska svetog Kuzme i Damjana* iz 1619. godine (usp. Mošin 1955:47), *Poljički zbornik molitava, zapisa i litanija* (usp. ibid:239), već spomenute konstitucije iz 1620. i 1688. godine (usp. ibid:56-58), *Smrt Blažene Dive Marije* i *Sveti rozarije i mirakuli ke je učinila blažena djevica Marija* (usp. ibid:151), *Lekarice i zapisi protiva svakojakiem bolim* (usp. ibid:32-33) te iduća dva prijepisa *Poljičkog statuta* od kojih je prvi, po Peri, peta redakcija i idući prijepis nastao prilikom prelaska Poljičke župe pod mletačko vrhovništvo tijekom Kandijskog rata 1665. s dopunama 1670. godine (usp. Pera 1988:410, Katić 1960:295). Posljednji je prijepis starije redakcije Luke Kuliše nastao možda tek početkom osamnaestog stoljeća (usp. Mošin 1955:42).

4.3.3. Vrhunac pismenosti i njeno opadanje

U osamnaestom je stoljeću iz Poljica sačuvano preko tisuću dokumenata najraznovrsnije tematike, od pravnih i povijesnih, do pisama i recepata (usp. Mišerda 2003:79-444, Mošin 1955:249-250, Mošin – Traljić 1956:118-120, 122-126, Brković 2004:247-248), među njima i *Ljekaruša don Petra Kaštelana* iz 1765. godine (usp. Šimić 2010:246) te *Bilježnica za kazuistiku iz bračnog prava* (usp. Mošin 1955:58). Iz jedinog je sačuvanog razdjela starog splitskog arhiva za godine od 1725. do 1729. osvjedočeno kako se u svim poljičkim župama koristila isključivo poljičica (usp. Zelić-Bućan 2000:18). U ovome je stoljeću ostalo sačuvano najviše prijepisa *Statuta*, prvi još uvijek starije redakcije Petra Mijanovića objavljen skupa s naredbama providura Nikole Herice i pisan između 1723. i 1738. godine (usp. Mošin 1955:43-44) dok su četiri prijepisa nastala u parovima, jedan za drugim prepisani dijelom iz stare i dijelom iz nove redakcije 1762. godine (usp. Katić 1960:280). Između 1781. i 1796. prijepis je mlađe redakcije načinio Petar Karstelan (usp. Mošin

1955:45-46) te je konačno iz osamnaestog stoljeća i prijepis mlađe redakcije Vicka Ivaniševića (usp. ibid:44). Sa samog su kraja stoljeća oko 1799. godine sačuvani đački staroslavensko-hrvatski rječnici korišteni u sjemeništu u Priku (usp. ibid:29-31) otkuda je vjerojatno i *Slovinskoga iliti ilirskoga naroda lipi i ugodni razgovor*, povijesno-bogoslovni zbornik nastao u slično vrijeme kao i rječnici (usp. ibid:83). Popovi su glagoljaši bili gotovo nužno dvopismeni u glagoljici i ćirilici pa su tako još u *brevijaru Vida Omišljanina* iz 1368. godine, osim dvaju ćiriličnih ustavnih inicijala u inače glagoljskom tekstu, kasnije zabilježene ćirilične glose koje su nadopunjavale tekst (usp. Nazor 1987:82, Fučić 1987:26-27). Stoga ne čudi činjenica da je zatvaranjem sjemeništa u Priku 1821. i prestankom obrazovanja popova glagoljaša te otvaranjem dvojezičnih ili jednojezičnih talijanskih pučkih škola s nastavom isključivo na latinici i ćirilična pismenost u Poljicima počela opadati (usp. Zelić-Bućan 2000:21). Već je 1827. zabilježeno kako se dio poljičkih župnika počeo potpisivati latinicom, iako je, i nakon propisa iz 1825. o vođenju tabelarnih knjiga isključivo latinicom, dio matičnih knjiga u nekim poljičkim župama do sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća, u Jesenicama i do 1879, vođen na ćirilici (usp. ibid:20-21). Iz toga je razdoblja stoga i sačuvano nešto manje dokumenata, svega njih tristotinjak (usp. Mišerda 2003:445-502, Mošin – Traljić 1956:119-120, 126-131), među njima *Popis znamenitih događajah* M. Martića Poljičanina, kratka kronika za razdoblje od 78. do 1315. godine (usp. Mošin 1955:92-93) te dvije ljekaruše, jedna prevedena iz 1823. i druga iz 1850. godine (usp. Nazor 2010:9). Tragova je poljičke ćirilične pismenosti nakon 1870-ih malo, značajno je Lovre Katić za svoje službe u župi svetog Roka u Čaporicama sjeverno od Poljica još 1913. zabilježio kako je seljak Marko Čović oporuke pisao zapadnom ćirilicom (usp. Zelić-Bućan 2000:21). Kasnija je povijest razvoja zapadne ćirilice u Poljicima nejasna, no poznato je da je u devedesetoj godini 1993. u Kostanju preminula Matuka Mandalinić kojoj je poljičica bila materinje pismo (usp. Kovačić 2001:115). Ova se činjenica možda analogno dade protumačiti u vidu razvoja bosančice među muslimanima i begovskim obiteljima dvadesetog stoljeća. Bosančica se naime u begovskim obiteljima učila od majki iz generacije u generaciju ili od starijih žena u određenim begovskim kućama u kojima su se begovice obrazovale (usp. Hadžijahić 1985:104-106). Posebno je zanimljiva činjenica kako su begovi bosančicu samo sporedno učili od ženskih članova svojih obitelji zbog čega je ona prozvana „ženskim pismom“ (usp. ibid:107). Bosančica je tako postala svojevrsno tajno pismo kojim su se koristile muslimanke i begovske obitelji pa čak i sandžački hajduci (usp. ibid:104, 106) te podatak da su još sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća živi bili ljudi pismeni u bosančici ide u prilog mogućnosti sličnog razvoja poljičice kao „ženskog pisma“ u slučaju Matuke Mandalinić (usp. ibid:105).

5. Razvoj poljičice

5.1. Općećirilična faza

Slavenska se pismenost, prema Črnoriscu Hrabrom, razvila u tri etape: pretpismovnoj u kojoj su se koristile crte i urezi, etapi pisanja neustrojenim latinskim i grčkim pismom, te etapi nakon Ćirilova stvaranja glagoljice (usp. Žagar 2009:109). Za razumijevanje geneze ćirilice ključne su godine 863. u kojoj su Ćiril i Metod prije odlaska na misiju u Moravsku oblikovali glagoljicu (usp. Bratulić 1992:166) te 893. u kojoj je car Boris u Preslavu održao crkveni sabor kojim je ćirilica kodificirana (usp. Žagar 2009:190). Ćirilica, kojoj su korijeni vezani uz neustrojeno pisanje slavenskog jezika grčkim slovima, za slavenske je glasove kojima grčki alfabet nije imao primjerenih znakova preuzela upravo glagoljska slova (usp. Damjanović 2004:52-53, Žagar 2009:190).[20] Preplitanje ovih pisama zbilo se nakon dolaska prognanih Metodovih učenika u Ohrid poslije njegove smrti 885. godine te je ćirilica, radi isticanja bliskosti s Grčkom crkvom, Preslavskim saborom 893. godine uzdignuta na status službenog državnog pisma čime je započeto potiskivanje glagoljice na zapadnu periferiju carstva u kojoj je i nakon njegova pada pod Bizant 1018. godine ustrajala najkasnije do kraja dvanaestog stoljeća (usp. Damjanović 2003:40-41, Žagar 2009:190). Pri sastavljanju ćirilice temeljni je slovni fond preuzet iz grčke uncijale i nadopunjen prilagođenim glagoljskim znakovima. Iz grčkoga je tako preuzeto 26 slova (а, в, г, д, е, ѕ, з, и, і, к, л, м, н, о, п, р, с, т, оу, ф, х, ѡ, ѯ, ѱ, ѳ і ѵ),[21] a iz glagoljice preostalih dvanaest (б, ж, щ, ц, ч, ш, ъ, ь, ы, ѣ, ѧ і ѫ)

[20] Neustrojeno je latinično pisanje urodilo već spomenutim *Brižinskim spomenicima* i natpisima knezova Višeslava, Muncimira i dr. (usp. Bratulić 1992:161). Dugotrajnost problema pisanja slavenskih glasova vrlo se zanimljivo očitovala u instancama preuzimanja ćiriličkih znakova u trima preporodnim prijedlozima reforme slovenske i hrvatske latinične grafije. U Sloveniji je na strani Jerneja Kopitara i Josefa Dobrovskog Peter Dajnko 1824. predstavio „dajnčicu“, a Franc Metelko 1825. „metelčicu“, abecede temeljene na Kopitarovu principu pridavanja posebnog slova svakom glasu. Obje su u jeku abecednog rata zabranjene od pristaša stare grafije, tzv. „bohorčice“, Matije Čopa i Franca Prešerna, metelčica već 1833, a dajnčica 1839, ali se te godine na krilima Stanka Vraza pojavila „gajica“ koja je preko časopisa „Novice“ do 1847. posve potisnula bohorčicu (usp. Pogačnik – Zadravec 1973:170-171, 225). Nešto je kasniji prijedlog Đure Augustinovića iz 1846. godine, nastao po uzoru na Kopitarova načela, ali i Karadžićeve prijedloge reforme hrvatske latinice iz 1845, izrazito zanimljiv jer je nastojao gotovo pola nove hrvatsko-srpske abecede ispuniti ćiriličnim znakovima (usp. Baković 2011:45-47). Posljednji je Augustinovićev odjek njegove već prilično reducirane grafije predstavljen u dvama njegovim časopisima tiskanima 1860. u Beču, iako je u njima već priznao poraz pred gajicom (usp. ibid:48-50).

[21] Neprilagođena su grčka slova, osim brojevnih vrijednosti, u slavenskoj pismenosti preuzela nove glasovne vrijednosti (*upsilon* (υ) je npr. postalo *ižica* (ѵ), a *stigma* (ϛ) *dzelo* (ѕ), time odbacivši potencijalne glagoljske uzore 𞀘 i 𞀙) te služila pisanju grčkih riječi u kojima su imala njima primjerenu glasovnu vrijednost.

te im je nadodano s vremenom pet digrafa (ѧ, ѥ, ю, ѩ i ѭ). Takav je u suštini dvolinijski slovni sustav osvjedočen u najranijim ćiriličnim lapidarnim spomenicima počevši s *Krepčanskim natpisom* iz 921. godine (usp. Damjanović 2004:52-53, Žagar 2009:190-191). Iz jedanaestog su stoljeća sačuvani najstariji ćirilski rukopisi koje se ubraja u kanon staroslavenskih spisa: *Savina knjiga*, *Suprasaljski zbornik*, *Eninski apostol*, *Listići Undiljskoga*, *Zografski odlomci*, *Hilandarski odlomci*, *Listići Iljinskoga*, *Hilferdingov listić* i *Psaltir Slucki* u kojima se već iskazuju tragovi raslojavanja ćirilice na različite redakcije (usp. Damjanović 2004:68, 107, 112, 115). Od kraja su dvanaestog stoljeća sačuvani prvi diplomatički spomenici koji odražavaju početke razvoja zasebne varijante zapadne ćirilice očitovane u grafemskom sustavu, nebilježenju dijakritika karakterističnih za istočnu ćirilicu, znakovima minuskulizacije, tj. prijelaza iz dvolinijskog u četverolinijski sustav i općenitim odsustvom reforma pismenosti Istočne crkve (usp. Žagar 2019:839). Najstariji takvi dokumenti, *Ugovor velikog župana Stefana Nemanje sa Dubrovčanima* iz 1186. i *Zakletva bosanskog bana Kulina dubrovačkom knezu Krvašu* (*Povelja Kulina bana*) iz 1189. odražavaju razvojne osebujnosti karakteristične kasnijoj zapadnoj ćirilici, poput prevladavanja monografskog *uka*, *jera* (i namjesto *jora*), povremeno čuvanje *jeryja*, nespojeno pisanje slova *kako* te rijetka upotreba ligatura i kratica (usp. Žagar 2009:199, Mošin – Ćirković – Sindik 2011:48). Ovi dokumenti, pisani u dubrovačkoj slavenskoj kancelariji otvaraju mogućnost razvoja dubrovačke i bosanske diplomatske minuskule, osim spomenute teorije njezina razvoja od bugarskih kancelarija preko srpskih, pod paralelnim utjecajem grčke minuskule, za što postoje određene indikacije (usp. Žagar 2019:740).

5.2. Zapadnoćirilična faza

Već je u *Povelji Kulina bana*, nastaloj krajem dvanaestog stoljeća, prisutno za zapadnu ćirilicu karakteristično slovo *đerv* (ѓ) (usp. Žagar 2009:199, Ćorić 2011:14-17, 20).[22] Od trinaestog se stoljeća grafijske osobitosti zapadne ćirilice postajale sve izraženije, najviše u grafemskom inventaru koji se sve više počeo prilagođavati azbučnom sustavu uklanjanjem

---

Međutim, dok su se *ksi* [ks] i *fita* [t^h] zadržale do trinaestog stoljeća, već u dvanaestom stoljeću više nema potvrde slova *psi* [ps] (usp. Ivić – Jerković 1981:140-141).

[22] U srpskoj je azbuci slovo ћ, preuzeto upravo iz zapadne ćirilice, za glas [tɕ] i prije Vukove reforme bilo u široj upotrebi, ali se nakon niza prijedloga za glas [dʑ], onaj Save Mrklja iz 1810. (дь) koju je prvotno i Vuk 1814. prihvatio, odnosno Pavla Solarića iz 1812. (гь) te Gligorija Gerića (h), Karadžić 1818. opredijelio za prijedlog Lukijana Mušickog koji je izvornom *đervu* dodao silazni potez stvorivši suvremeno ђ (usp. Đorđić 1990:200-202).

staroslavenskog viška (usp. Žagar 2009:200). Iz ovoga je perioda u trima karakterističnim dokumentima nastalima u okolici Poljica moguće uočiti razne bitne razvojne karakteristike pisane zapadne ćirilice. Iz slovnog je inventara *Zakletve Odolje Predenića i Krajinjana na mir i prijateljstvo s Dubrovčanima* iz 1247, *Povaljske listine* iz 1250. i *Listine omiškog kneza Đure Kačića Dubrovačkoj općini* iz 1272. vidljiva znatna redukcija izvorne ćirilice, u skladu s razvojem osvjedočenim u *Povelji Kulina bana*. Najizrazitiji je posvemašnji nestanak slova *i* (i/ї) nauštrb slova *iže* (и) (usp. Ivić – Jerković 1981:122-123), nefunkcionalnih ćirilskih slova *ksi* (ѯ), *psi* (ѱ) i *fita* (ф) (usp. ibid:140-141), stare *ižice* (ѵ) koja se već odavno odrazila u *iže*, *uk* (ѹ) ili *vjedi* (в) (usp. ibid:139-140), slova *dzjelo* (ѕ) koje se svugdje odrazilo u *zemlju* (з) (usp. ibid:123), te starih (i jotiranih) *jusova* od kojih je jedino u lapidarnoj ćirilici na *Humačkoj ploči* sačuvan primjer *velikoga jusa* (ѫ) (usp. Soboljev 2006:236-237).[23] *Jerovi* su grafički izjednačeni u *prednji jer* (ь) te raslojeni na više funkcija, uvijek na etimološkom mjestu i stoga u slabim položajima bez glasovne vrijednosti, ali su, vjerojatno pod utjecajem latinične pisarske tradicije, na jakim položajima poprimili glasovnu vrijednost svojih odraza, dakle [e] ili [i] (usp. Malić 1988:49-51). Slično je tako na etimološkim mjestima sačuvan *jery* (ы) koji je pak u jakom položaju poprimio glasovnu vrijednost [i] (usp. Ivić – Jerković 1981:71-72, Malić 1988:51). Slovo je *uk*, kako je već spomenuto, postalo isključivo monograf (u stvari ligatura) izvornog oblika oy (ѹ) (usp. Ivić – Jerković 1981:136, Žagar 2009:195) te se na nekim mjestima pod utjecajem latiničke grafije počelo zamjenjivati s *vede* čak i kad nije imalo glasovnu vrijednost [ʊ] i obrnuto (usp. Malić 1988:66). Karakteristična je i sudbina slova *ot* (ѡ) koje je ostalo samo u tradicionalnim kraticama i tako poprimilo i sekundarnu glasovnu vrijednost [od], uz vrlo rijetko čuvanje nadrednog slova *tvrdo* (ѿ) (usp. Ivić – Jerković 1981:131, Malić 1988:49). Glas se [tɕ] u ovoj fazi pisao dvojako slovom *kako* (još u *Listini kneza Kačića*) i *šta* (щ), s time da je ono, osvjedočeno samo u *Povaljskoj listini*, označavalo i skup [ʃtɕ] (usp. Ivić – Jerković 1981:63, Malić 1988:49). U svim je dokumentima sačuvana ligatura *ju* (ю), dok su u *Povaljskoj listini* sačuvane i preostale dvije ligature *ja* (ꙗ) i *je* (ѥ) (usp. Ivić – Jerković 1981:25, 40, Malić 1988:49). Posebno je kompleksna sudbina *jata* (ѣ) koji je poprimio, osim etimološkog odraza [e] i [i] te glasovnog slijeda [ja] i [je], vjerojatno uslijed defonologizacije, na određenim mjestima vrijednost odraza *malog jusa*, inače odraženog kao *jest* (є), i *jeryja* (usp. Malić 1988:54, 74-76).

[23] *Mali* je *jus* (ѧ) iz ovoga razdoblja još osvjedočen u raškim dokumentima u kojima je poprimio glasovnu vrijednost [a] što je vjerojatno povezano upravo s bugarskim brzopisom (usp. Ivić – Jerković 1981:138, Đorđić 1990:167-168).

Slogotvorni glasovi [r̩] i [l̩] već se u *Povelji Kulina bana* označavaju kombinacijom *rci* i *ljudije* s *jerom* (рь, ль), jedino se u jednoj instanci označavajući starijom tremom (ръ) (usp. Ivić – Jerković 1981:113). Trema je posve odsutna u *Zakletvi Predenića i Krajinjana*, a *jer* se u *Povaljskoj listini* već trojako kombinira s likvidima (рь, ль, ьр, ьл, ьрь, ьль) (usp. Ivić – Jerković 1981:113, Malić 1988:72-73). Palatalnost se glasova [ʎ] i [ɲ] označava jedino, i to nedosljedno, u *Povaljskoj listini* kombinacijom *ljudija* i *naših* s ligaturama *ja* (лѩ, нѩ), *je* (лє, нє) i *ju* (лю) ili *jatom* (лѣ, нѣ) (usp. Malić 1988:55-58). Glas se [j], van ligatura i *jata*, u kojem je uvijek dolazio u vrijednosti [ja] ili [je], nije označavao intervokalno u samoglasničkom skupu *iže* i *on* (ио) niti pred slovom *jest* na početku riječi, dok je na istom mjestu pred *onom* označavan samo *ižem* (usp. ibid:54-55). Na jednom je mjestu u *Povaljskoj listini* glas [j] etimološki označen slovom *glagolj* (г) dok je u *Listini kneza Kačića* prisutan *đerv* (usp. Ivić – Jerković 1981:55, Malić 1988:55). Skraćenice su u zapadnoćiriličkim spomenicima rijetke i vezane isključivo uz tradicionalna kraćenja te označene titlama, poput ѡ(ь)п̃а, с(ы)н̃а, с(ве)т̃аго д(ѵ)х̃а itd. (usp. Ivić – Jerković 1981:148-173), baš kao i nadredna slova (usp. ibid:179), dok akcenata, spirita i ligatura uopće nema (usp. ibid:180, 192). Konačno, zvučni su se glasovi [z], [ʒ] i [b], vjerojatno pod utjecajem latinične pismenosti, počeli pisati slovima njihovih bezvučnih parnjaka, *slovo* (с), *ša* (ш) i *pokoj* (п) (usp. Malić 1988:66-67).

5.3. Dalmatinska faza zapadne ćirilice

Širenje se kancelarijske minuskule od kraja dvanaestog stoljeća može pripisati postepenom osamostaljenju slavenskih država od istočnorimske vlasti te novonastalom potrebom za komunikacijom među tim zemljama (usp. Žagar 2019:739). U najstarijim su se kancelarijama prve počele raslojavati njene zasebne redakcije te su do petnaestog stoljeća zasebne inačice razvile Dubrovačka Republika, Kraljevina Bosna i mletačka Dalmacija (usp. ibid:740-741). [24] Najreprezentativniji je opisan dokument dalmatinske redakcije zapadne

[24] Preostale su slavenske kancelarije djelovale uglavnom prerano ili prekratko za razvoj izrazite zapadne redakcije. Humska je kancelarija, nastala na temeljima dukljanske kancelarijske pismenosti, nakon pada Huma pod hercega Kolomana 1234. godine svoju redakciju razvila preko đaka svoje pisarske škole gotovo sto pedeset godina kasnije u Bosni (usp. Dugački – Regan:2018, 141, Đorđić:1990, 154). Bugarska se redakcija nakon pada Bugarskog Carstva 1396. godine nastavila razvijati u Vlaškoj i Moldavskoj gdje je opstala do nadvladavanja rumunjskog jezika u šesnaestom stoljeću kad je mjesto ustupila rumunjskoj ćirilici (usp. Đorđić 1990:167-168). Upravo je iz rumunjske redakcije za srpsku ćirilicu preuzeto slovo *dže* (џ) za glas [dʒ], osvjedočeno u rumunjskim tekstovima i izvedeno iz slova *črv* (ч) u petnaestom stoljeću te zabilježeno još u bukvaru Kiprijana

ćirilice *Ovjera isprave Mladena III. Šubića dane Ljuboju Biseriću i braći*, prijepis ranijeg dokumenta iz 1336. načinjen u Splitskom Prvostolnom kaptolu 1410. godine (usp. Zelić-Bućan 2000:13, 60). Iz starijeg je razdoblja ostala sačuvana redovita upotreba *jera* i regularan ustroj slova, iako s izrazitijim obilježjima minuskulizacije (usp. ibid:60-61). Novina je u tom dokumentu nestanak *jeryja* i isključivo korištenje *đerva* za glas [tɕ], dok se *šta* koristilo za skupinu [ʃt] ili [ʃtɕ] (usp. ibid). Od ligatura su osvjedočene *ju* i *je*, a skupina se [ja] označavala *jatom* te se, osim u kombinaciji s njima, palatalnost glasova [ʎ] i [ɲ] i dalje nikako nije obilježavala (usp. ibid:33, 61). Slogotvornost glasa [r̩] na jednom mjestu nije označena, dok je na drugome obilježena kombinacijom *rci* i *jest* (pє) te je od nadrednih slova i dalje rijetko sačuvano *tvrdo*, a od kratica samo jedna s titlom za riječ г(осподи)ѣа (usp. ibid:60-61). Konačno je iz tog dokumenta vrlo interesantna pojava pisanja brojke 1000 slovom *šta*, možda zbog bliskosti sa slovom *črv* koje je u glagoljici imalo tu vrijednost (usp. ibid:36, 61).

5.4. Poljičica

5.4.1. Azbučni ustroj

Od prvog je sačuvanog prijepisa *Poljičkog statuta* s kraja petnaestog ili početka šesnaestog stoljeća moguće pratiti razvoj zasebne poljičke redakcije dalmatinskog tipa zapadne ćirilice. Do sedamnaestog stoljeća traje faza starijeg pravopisa poljičice te, nakon prijelazne faze, od kraja tog stoljeća do kraja pismenosti u devetnaestom stoljeću, uz razmjerno malo inovacija, traje faza novijeg pravopisa (usp. Mošin 1952a:179-180). Prije opisa slovnog sustava važno je naglasiti jezičnu podlogu u kojoj je poljičica korištena jer joj je razvoj iz starijeg u mlađi pravopis moguće korelirati s razvojem jezika u Poljicima. Već su u najstarijim dokumentima štokavski i čakavski idiomi po fonološkom inventaru izjednačeni te u njima nije moguće van leksičke razine pronaći osobite elemente arhaičnosti, ali se u poljičkim dokumentima starijeg pravopisa na morfološkoj razini može govoriti o čakavštini s određenim inovacijama, dok je u dokumentima mlađeg pravopisa od kraja sedamnaestog

---

Račanina iz 1717. otkuda ga je Karadžić, odbacivši ranije korišten digram гь (usp. Milanović 2012:221), a nakon vlastitog prijedloga digrama чж, prihvatio (usp. Đorđić 1990:203). Određeni se tip diplomatske minuskule koristio u turskoj slavenskoj kancelariji od sultana Bajazita I. (1389-1403) do Sulejmana Veličanstvenog, za čije je vladavine 1542. ugašena (usp. ibid:163-164) te povremeno u albanskim kancelarijama u periodu od 1368. do 1459. godine, odnosno u mađarskim kancelarijama za vladavina Matije Korvina (1458-1490) i Ivana Zapolje (1526-1540) (usp. ibid:170-171).

stoljeća jasno vidljiva invazija štokavštine (usp. Junković 1968:130). [25] Od značajnijih pravopisnih pojava valja istaknuti tendenciju umetanja slova *az*, *jest*, *iže* i *on* između konsonanata te pojavu zamjene zvučnih i bezvučnih suglasnika koja je u osamnaestom stoljeću obuhvatila cjeloviti prostor poljičke i begovske pismenosti (usp. Zelić-Bućan 2000:34). Slijedi analiza pojedinačnih slova te njihove pravopisne uloge u razvoju poljičke azbuke. Tablice uz svako slovo prikazuju njegov razvoj, lijevo od okomite linije redom idu grafemi iz *Savine knjige* iz jedanaestog stoljeća (slika 1), zatim iz *Povelje Kulina bana* s kraja dvanaestog stoljeća (slika 2), potom *Povaljske listine* iz 1350. godine (slika 3) te *Ovjere isprave Šubića* iz 1410. godine (slika 4), desno od razdjelne linije osvjedočeni tipovi slova prema tablici poljičke ćirilice Benedikte Zelić-Bućan, izvedeni, vjerojatno, prema dokumentima nastalim od kraja petnaestog do početka devetnaestog stoljeća donesenima u prilozima njene knjige iz 1961, odnosno 2000. godine, te dokumentima koje je Mošin 1952. objavio u *Reprodukcijama ćirilskih rukopisa Jugoslavenske akademije* (slike 5-25) (usp. 1968:146).[26]

a) Az

Slovo se *az*, nastalo od grčke *alfe*, još u općedalmatinskoj fazi proširilo izvan dvolinijskog sustava

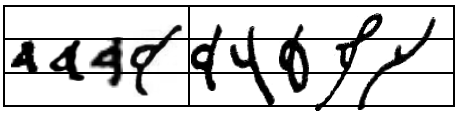

[25] Konkretni znakovi čakavštine u sačuvanim dokumentima uključuju različite nastavke za dativ, lokativ i instrumental množine, različitu kongruenciju uz broj dva u odnosu na brojeve tri i četiri, mnoštvo čakavskih oblika kod zamjenica, tvorbu glagolskih vremena itd. Značajno je iz toga također zaključiti kako su glasovne osobine poljičkog govora koje nisu bile specifične samo za čakavski, ipak svoj korijen vukli iz njega (usp. Junković:130).

[26] Ti su dokumenti, redom nastanka: *Poljički statut* s kraja petnaestog stoljeća, *Matrikula bratimska sv. Kuzme i Damjana* iz 1619, *Disciplinske naredbe nadbiskupa Ponzonija Sforze za poljičko svećenstvo* iz 1620, *Pismo Sitnjana splitskom generalnom vikaru Oršiloviću* iz 1652, *Smrt blažene dive Marije* iz sedamnaestog stoljeća, *Poljički zbornik molitava, zapisa i litanija* iz sedamnaestog stoljeća, *Naredbe nadbiskupa Kozme za poljičko svećenstvo* iz 1688, *Poljički kunti od zemaljskih dugovi* iz 1695, *Sv. Rozarije i mirakuli ke je učinila blažena djevica Marija* iz 1698, izvadak iz *Poljičkih dukala* iz 1699, Kulišev rukopis *Poljičkog statuta* s kraja sedamnaestog ili početka osamnaestog stoljeća, *Poljički historijski zbornik* s početka osamnaestog stoljeća, Mijakovićev prijepis *Poljičkog statuta* iz 1738, *Parnica između Jure Lolića i Mikule Likovića iz Sitnoga* iz 1744, Ivaniševićev prijepis *Poljičkog statuta* iz osamnaestog stoljeća, *Oporuka kneza Petra Mijanovića* iz 1778, Karstelanov prijepis *Poljičkog statuta* s kraja osamnaestog stoljeća, *Poljički staroslavenski slovnik* iz 1799, prijepis *Poljičkog statuta* iz 1800, *Poljička bilježnica za kazuistiku iz bračnog prava* s kraja osamnaestog ili početka devetnaestog stoljeća te *Poljički staroslavenski slovnik* iz 1823. godine (usp. Mošin 1952a:126-142, Zelić-Bućan 2000:82-85)

i poprimilo vrlo osebujna obilježja. U prijelaznom se pravopisu počelo pojavljivati nakon slova *rci* kao indikator vokalnosti glasa [ŗ] te se u novijem pravopisu takvo pisanje posve ustalilo (usp. Mošin 1952b:180). U kasnijoj je fazi postepenom kurzivizacijom počelo poprimati morfološke osobitosti slova *ci* (usp. Zelić-Bućan 2000:28). Brojevna mu je vrijednost bila 1.

b) Buki

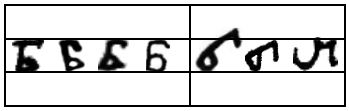

Slovo se *buki*, nastalo adaptacijom istoimenog glagoljskog slova, u poljičici počelo pisati rotirano, u dijelu dokumenata posve polegnuto. Nije imalo brojevnu vrijednost.

c) Vjedi

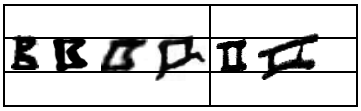

Slovo *vjedi*, razvijeno od grčke *bete*, odnosno *vite*, naslijedilo je od kasne zapadnoćirilične faze karakterističan kvadratičasti oblik te takvo ostalo jedno od najkonzervativnijih slovnih oblika (usp. ibid:31). Pri pisanju je često izostavljano na kraju riječi (usp. Mošin 1952a:181). Brojevna mu je vrijednost bila 2, a glasovna povremeno i [f] (usp. Zelić-Bućan 2000:34).

č) Glagolj

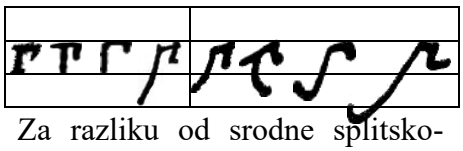

Slovo *glagolj*, izvedeno iz grčke *game*, ostalo je relativno konzervativno, naslijedivši karakterističan dugi lijevi potez koji se postepenom kurzivizacijom rotirao. Za razliku od srodne splitsko-dalmatinske redakcije koja je bila pod većim utjecajem talijanskog pravopisa, nikada nije korišten u kombinaciji sa slovima *ljudije* i *naš* za označavanje glasova [ʎ] i [ɲ] niti pred slovima *iže* i *jest* za glas [dʑ]. Brojevna mu je vrijednost bila 3.

ć) Dobro

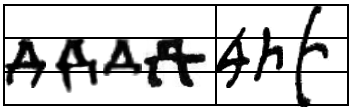

Slovo je *dobro*, razvijeno iz grčke *delte*, već u starom pravopisu razdijeljeno na dubletu: prvu inačicu za zapadnu ćirilicu svojstvenom rotacijom ulijevo, odnosno drugu redukcijom tog oblika u dvije linije koje su s vremenom zauzele čitav okomiti četverolinijski prostor. Brojevna mu je vrijednost bila 4.

d) Jest

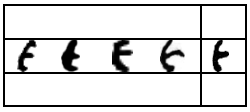

Slovo *jest*, izvedeno iz grčkog *epsilona*, odražava, uz *ljudije*, vjerojatno najveći stupanj konzervativnosti od sviju ćiriličnih slova te od

samih početaka gotovo nikako nije izmijenjeno (usp. ibid:31). U starijem je pravopisu na početku riječi još imao glasovnu vrijednost [je] iako ju je već u prijelaznom pravopisu počeo gubiti pojavom konsonantskog *jata* (usp. ibid:79). Brojevna mu je vrijednost bila 5.

dž) Živite

Slovo *živite*, izvedeno od istoimenog glagoljskog slova, u općedalmatinskoj se fazi počelo pisati s pomoću horizontalne linije te je tako nepromijenjeno prihvaćeno i u poljičici čime je također ušlo među konzervativnija slova (usp. ibid:31). Nije imalo brojevnu vrijednost.

đ) Zemlja

Slovo *zemlja*, razvijeno od grčke *zete*, u poljičici je doživjelo visok stupanj inovacije. Produljenjem je donje linije postepenim savijanjem obline uslijed kurzivizacije u dijelu tekstova postalo zatvoreno. Brojevna mu je vrijednost bila 7.

e) Iže

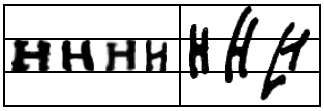

Slovo *iže*, izvedeno iz grčke *ete*, odnosno *ite*, ostalo je relativno konzervativno (usp. ibid:31), jedino se posve proširivši u četverolinijski sustav te, uslijed kurzivizacije, razvivši dodatnu kvačicu na dnu lijeve linije. U kombinaciji je sa slovom *on* prije prevladavanja konsonantskog *jata* imalo i glasovnu vrijednost [j] (usp. ibid:79). Brojevna mu je vrijednost bila 8.

f) Kako

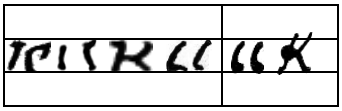

Slovo je *kako*, izvedeno iz grčke *kape*, još od najranijih pisanih spomenika imalo, uz standardno spojeno, tendenciju nespojenog pisanja. U općedalmatinskoj se fazi razvilo slovo slično udvojenom *slovu* od kojeg se ipak na kraju razlikovalo po tome što ni u poljičici nikad nije prešlo u čitav četverolinijski prostor. Osvjedočeni su primjeri sastavljenog pisanja, ali je u konačnici ostalo jedno od najkonzervativnijih slova (usp. ibid:31). Brojevna mu je vrijednost bila 20.

g) Ljudije

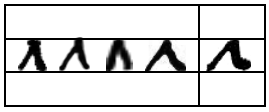

Slovo je *ljudije*, preuzeto prema grčkoj *lambdi*, uz *jest* najkonzervativnije ćiriličko slovo (usp. ibid:31). U starijem se pravopisu dodatkom *jera* ili ligature *ju* nakon slova povremeno označavao glas [ʎ], ali je pojavom

konsonantskog *jata* u mlađem pravopisu njegovo korištenje prevladalo, u početku iza *ljudije*, a kasnije ispred (usp. Mošin 1952a:180). Pri pisanju je često izostavljano na kraju riječi (usp. ibid:181). Brojevna mu je vrijednost bila 30.

h) Mislite

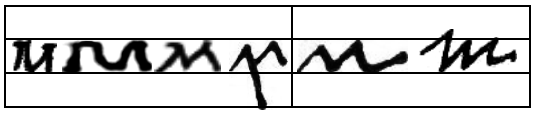

Slovo *mislite*, izvedeno iz grčkog *mi*, spada među konzervativnija slova (usp. Zelić-Bućan 2000:31), ne zauzimajući čitav četverolinijski prostor jer iz općedalmatinske faze nije preuzelo dodan silazni potez. Kurzivizacijom je poprimilo treći vrh. Brojevna mu je vrijednost bila 40.

i) Naš

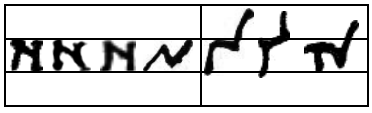

Slovo *naš*, nastalo prema grčkom *ni*, u poljičici je prešlo u gornji dio četverolinijskog prostora paralelizmom njene spojne linije s osnovnom pismovnom linijom koju je u nekim varijantama produženjem druge osnovne linije i diralo (usp. ibid:30). Isto kao i *ljudije*, u starijem se pravopisu dodatkom *jera* ili ligature *ju* nakon njega povremeno označavao glas [ɲ], ali je pojavom konsonantskog *jata* u mlađem pravopisu njegovo korištenje prevladalo, u početku iza *našeg*, a kasnije ispred (usp. Mošin 1952a:180). Brojevna mu je vrijednost bila 50.

j) On

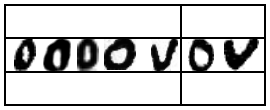

Slovo *on*, izvedeno od grčkog *omikrona*, do općedalmatinske je faze bilo posve jednolično. Tada se pojavila nezatvorena inačica koja se preko vremena u podnožju zašiljila i morfološki približila *črvu*, time stvorivši dubletu koju je i poljičica naslijedila (usp. Zelić-Bućan 2000:30). Brojevna mu je vrijednost bila 70.

k) Pokoj

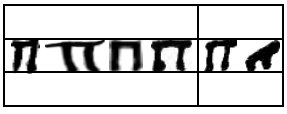

Slovo je *pokoj*, izvedeno od grčkog *pi*, također jedno od najkonzervativnijih (usp. ibid:31), tek povremeno osvjedočeno s kosim spojnim potezom. Brojevna mu je vrijednost bila 80.

l) Rci

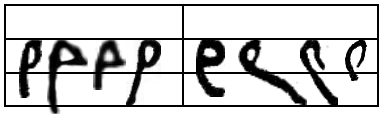

Slovo *rci*, razvijeno od grčkog *ro*, oduvijek je izlazilo iz dvolinijskog sustava. U poljičici je kurzivizacijom poprimalo

sve veći nagib ulijevo te se preko vremena njena oblina otvorila. Osvjedočen je i primjer redukcije silaznog poteza gotovo do dvolinijskog sustava. Brojevna mu je vrijednost bila 100.

lj) Slovo

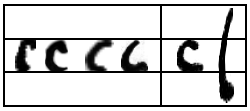

Grafem za *slovo*, nastao od grčke finalne *sigme*, također je jedan od konzervativnijih slovnih oblika (usp. ibid:31). Minuskulizacijom je prešao u čitav četverolinijski sustav. Brojevna mu je vrijednost bila 200.

m) Tvrdo

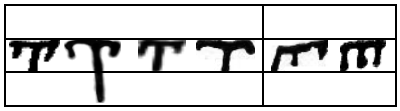

Slovo *tvrdo*, izvedeno iz grčkog *tau*, već je u općedalmatinskoj fazi počelo poprimati za zapadnu ćirilicu karakteristične spuštene bočne poteze. Kako nije doživjelo rotaciju ulijevo kao u susjednoj bosančici, također je ostalo jedno od najkonzervativnijih slovnih oblika poljičice (usp. ibid:tabela 1). Od prijelaznog se pravopisa početkom sedamnaestog stoljeća počelo pisati skupa sa *ša* ili *črv* za skup [ʃt] čime je iz upotrebe za taj glasovni skup istisnulo *šta* (usp. Mošin 1952a:180). Brojevna mu je vrijednost bila 300.

n) Uk

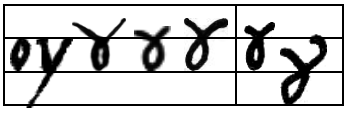

Slovo je *uk*, naslijedivši vrlo rani ligaturni oblik slova *on* i *u* ili *ižica*, nastao od grčkog digrafa *omikron-ipsilon*, u poljičici razvilo za zapadnu ćirilicu karakterističan unutarnju bjelinu spuštenu u donji dio četverolinijskog prostora. U prijelaznom je pravopisu u kombinaciji s konsonantskim *jatom* počelo poprimati glasovnu vrijednost [ju] koja se ustalila nakon nestanka ligature *ju* u novijem pravopisu (usp. ibid). Brojevna mu je vrijednost bila 400.

nj) Frt

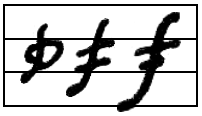

Slovo *frt*, izvedeno iz grčkog *fi*, slabo je osvjedočeno u ranijim izvorima te je u tablici doneseno samo iz poljičkih dokumenata. U poljičici se razvilo u dva oblika, oba s uzlaznim i silaznim potezima, a razlikom u međulinijskom prostoru središnjih slovnih linija. Arhaičniji je oblik s oblim potezom koji zatvara dvije bjeline razdvojene osnovnom linijom te je inovativniji s dvije poprečne crte (usp. Zelić-Bućan 2000:31). U tom je pogledu ostalo prilično konzervativno u odnosu na ekstremnu šarolikost oblika u bosančici i dalmatinskoj ćirilici (usp. ibid:tabela 1). Brojevna mu je vrijednost, vjerojatno uslijed fonološkog poistovjećivanja s *fitom*, s kojom je tu vrijednost dijelilo, bila 9.

o) Hjer

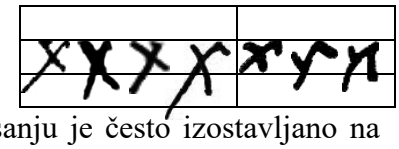

Slovo *hjer*, nastalo od grčkog *hi*, jedno je od slova koja su oduvijek izlazila iz dvolinijskog sustava. U poljičici je, slično kao i *ro*, vremenom prešlo gotovo u dvolinijski sustav. Pri pisanju je često izostavljano na kraju riječi (usp. Mošin 1952a:181). Brojevna mu je vrijednost bila 600.

p) Ot

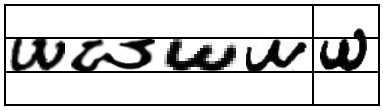

Slovo je *ot*, nastalo prema grčkoj *omegi*, do uspostavljanja novijeg pravopisa, kad ga je zamijenio niz *on-tvrdo* ili *on-dobro*, posve nestalo iz upotrebe. Glasovna mu je vrijednost do kraja prijelaznog pravopisa bila [ot] ili [od], ali je korišteno samo za pisanje prijedloga i prefiksa te je takvo pisano bez nadrednog slova *tvrdo* (usp. ibid:180). Brojevna mu je vrijednost, naslijeđena od slova *psi* koje je vrlo slabo zasvjedočeno, bila 700.

r) Šta

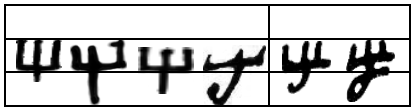

Slovo je *šta*, nastalo od istoimenog glagoljskog slova, u starijem pravopisu imalo glasovnu vrijednost [ʃt] ili [ʃtɛ] koja se u prijelaznom pravopisu počela razrješavati kombinacijama slova *ša* i *tvrdo*, odnosno *ša* i *đerv*, čime je do uspostave novijeg pravopisa posve potisnuto (usp. ibid). Kurzivizacijom je razvilo unutarnju bjelinu u donjem silaznom oblom potezu. Brojevna mu je vrijednost, naslijeđena od slova *ot* koje je preuzelo vrijednost 700, a u skladu s glagoljskim sustavom, bila 800 (usp. Zelić-Bućan 2000:35).

s) Ci

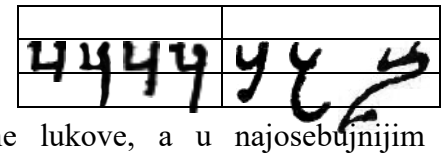

Slovo je *ci*, nastalo od istoimenog glagoljskog slova, tokom kurzivizacije prošlo vrlo šarolik razvoj, u određenim varijantama razvivši lijevo ili desno orijentirane silazne lukove, a u najosebujnijim instancama dobivši i rep u silaznom potezu. Brojevna mu je vrijednost, naslijeđena od slova *črv* koje je preuzelo vrijednost 60, bila 90.

š) Črv

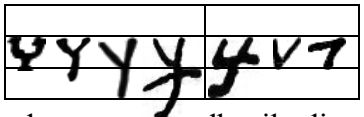

Slovo je *črv*, nastalo od istoimenog glagoljskog slova, od oblika iz općedalmatinske faze razvilo dubletu. Prva je inačica uže integrirala poprečnu crtu, pretvorivši je u dio osnovne linije, dok je druga posve odbacila dio slova ispod osnovne pismovne linije. Kasnijim se razvojem ta varijanta počela pisati znatno

rotirano ulijevo. U prijelaznom je pravopisu povremeno u kombinaciji s grafemom *tvrdo* počelo poprimati glasovnu vrijednost [ʃ] te potiskivati slovo *šta* (usp. Mošin 1952a:180). Brojevna mu je vrijednost u skladu s glagoljskim sustavom bila 1000, ali i 60, što je vjerojatno povezano s rudimentarizacijom slova *ksi* s kojim je u ćirilskom brojevnom sustavu na kraju izjednačeno (usp. Zelić-Bućan 2000:35).

t) Ša

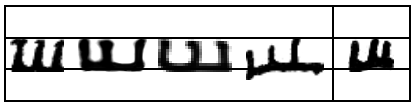

Slovo *ša*, nastalo od istoimenog glagoljskog slova, u svojem razvoju nije doživjelo rotaciju ulijevo niti punktuaciju kao u susjednoj bosančici pa je tako ostalo jedno od najkonzervativnijih slovnih oblika poljičice (usp. ibid:tabela 1). U prijelaznom je pravopisu počelo skupa sa slovima *dobro* i *tvrdo* istiskivati slovo *šta*, posve ga istisnuvši do uspostave novog pravopisa (usp. Mošin 1952a:180). Nije imalo brojevnu vrijednost.

u) Jer

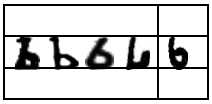

Slovo *jer*, nastalo tipološkim ujednačavanjem starijih *jora* i *jera* preuzetih iz glagoljice, pojavljuje se još samo u starijem pravopisu u kojem je stajalo na etimološkim mjestima i povremeno kao oznaka palatalnosti glasova [ʎ] i [ɲ] iza *ljudije* i *naš* (usp. ibid:179-180). Nije imalo brojevnu vrijednost.

v) Jat

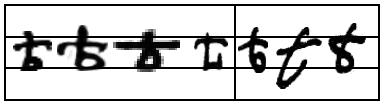

Slovo *jat*, nastalo od istoimenog glagoljskog slova, doživjelo je šaroliku sudbinu u zapadnoj ćirilici. U poljičici se još u starijem pravopisu pojavljivao na etimološkim mjestima iako je već tada povremeno počelo poprimati glasovnu vrijednost [j] koju je u prijelaznom razdoblju sve više poprimalo koristeći se i kao prvi dio digrafa sa slovom *uk* za glasovnu vrijednost [ju] čime su do uspostave novog pravopisa posve istisnula ligaturu *ju* (usp. ibid:180). Počelo se sve češće koristiti pri označavanju palatalnosti glasova [ʎ] i [ɲ] čime je vjerojatno iz upotrebe istisnuo *jer*, a za razliku od bosančice u kojoj je tu ulogu preuzelo slovo *đerv*, te je u mlađem pravopisu posve redovito korišteno uz slova *ljudije* i *naš*, u početku iza, a kasnije ispred njih (usp. usp. Mošin 1952a:180). Brojevna mu je vrijednost, naslijeđena od slova *frt* koje je preuzelo vrijednost 9, bila 500 (usp. Zelić-Bućan 2000:35).

z) Ju

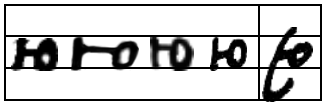

Ligatura *ju*, nastala spajanjem grčke *jote* s *omikronom*, u poljičici je tijekom prijelaznog pravopisa nestala, zamijenjena s

konsonantskim *jatom* i slovom *uk* (usp. Mošin 1952a:180). Miniskulizacijom je razvila uzlazni i obli silazni potez. Nije imala brojevnu vrijednost.

ž) Đerv

Slovo *đerv*, nastalo od istoimenog glagoljskog slova, ali osvjedočeno tek od dvanaestog stoljeća (zbog čega se u tablici od starijih izvora navode samo iz *Povelje Kulina bana* te *Ovjere isprave Šubića*), u poljičici je imalo glasovne vrijednosti [tɕ] i [dʑ].[27] Za razliku od dalmatinske ćirilice, nije pod kasnijim glagoljskim utjecajem istisnuto u glasovnoj vrijednosti [tɕ] povratkom slova *šta*, niti je, kao u bosančici, korišteno kao oznaka palatalnosti ili guturalnosti (usp. Zelić-Bućan 2000:32-33). Nije imalo brojevnu vrijednost.

5.4.2. Brojevni ustroj

Nefunkcionalni grafemi koji su još od početaka razvoja diplomatske minuskule pa onda i zapadne ćirilice gubili glasovnu vrijednost te etimološka mjesta u pravopisu u poljičici su opstali kao brojevi. Kako je do sad spomenuto, većina je slova brojevnu vrijednost razvila prema ustaljenom ćirilskom, odnosno starijem alfabetskom sustavu, dok je ostatak, s određenim preklapanjem i vjerojatno ugledanjem na glagoljski sustav, prilagođen prazninama nastalim raznovrsnim pismovnim procesima kojima su određena slova preuzimala ispražnjene brojevne vrijednosti. Jedinice su se pisale desno od desetica, za razliku od dalmatinske ćirilice gdje su se mogle pisati i lijevo, a desetice su se pisale desno od stotica i stotice desno od tisućica (usp. ibid:35). Brojevi veći od 1000 pisali su se križem ispod vrijednosti tisućice (usp. Berčić 1860:77). Tablice prikazuju samo brojke osvjedočene u poljičkim spomenicima prema Benedikti Zelić-Bućan (usp. 1968:146, 2000:37).

i) Dzjelo

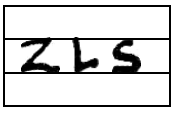

Brojka *dzjelo*, izvedena iz grčke *digame*, u ranom je razvoju izgubila glasovnu vrijednost [dz] te preostala samo u brojevnoj vrijednosti 6. U poljičici

[27] *Đerv* je prvi put osvjedočen u *Minhenskom rukopisu* iz dvanaestog stoljeća u dvopismenoj ćirilsko-glagoljskoj azbučnoj tablici čime ide u prilog teoriji o njegovu kasnom razvoju iz glagoljskog uzora. Njegova ga skora pojava u *Povelji Kulina bana* vezuje uz specifičan bosanski razvoj pismenosti otkuda se vjerojatno proširio ne samo Dalmacijom i Dubrovnikom, već i Srbijom (usp. Đurđić:1990, 70).

je, osim tradicionalnog zakrivljenog poteza (s) pisana, vjerojatno zrcaljenjem tog oblika, i dvama paralelnim crtama s kosom spojnom linijom te njenim pojednostavljivanjem dvama međusobno okomitim linijama (usp. Zelić-Bućan 2000:34).

ii) Fita

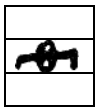

Brojka *fita*, izvedene iz grčke *thete*, od početka je glasovnu vrijednost [θ] ostvarivala samo u posuđenicama te je opstala jedino u brojevnoj vrijednosti 9. U zapadnoj je ćirilici vjerojatno fonološki izjednačena sa slovom *frt* koje je sve više počelo preuzimati njenu brojevnu vrijednost te je u poljičici vrlo rijetka (usp. ibid).

iii) I

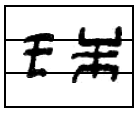

Brojka *i*, izvedena iz grčke *jote*, izgubila je glasovnu vrijednost [i] zbog redundancije pored slova *iže* te zadržala jedino brojevnu vrijednost 10. U poljičici je sačuvana samo u uspravnom obliku, dok je u bosančici i dalmatinskoj ćirilici prisutna i u tzv. horizontalno položenom, okomito rotiranom obliku. U poljičici je osvjedočen i karakterističan oblik s dvama uzlaznim i silaznim linijama (usp. ibid:35).

iv) Ksi

Brojka *ksi*, izvedena iz istoimenog grčkog slova, glasovnu je vrijednost [ks] van posuđenica počela ostvarivati tek u kasnijoj istočnoj ćirilici (usp. Đorđić 1990:36). Brojevna joj je vrijednost bila 60 iako je, vjerojatno rudimentarizacijom, poistovjećena sa slovom *črv* nakon čega je došlo do uzajamnog preuzimanja brojevne vrijednosti pa je tako u poljičici osvjedočena i u vrijednosti 90 (usp. Zelić-Bućan 2000:35).

v) Psi

Brojka *psi*, izvedena iz istoimenog grčkog slova, glasovnu je vrijednost [ps] van posuđenica počela ostvarivati tek u kasnijoj istočnoj ćirilici (usp. Đorđić 1990:36). U poljičici je toliko rijetko korištena u brojevnoj vrijednosti 700 da ju je češće preuzelo slovo *ot* (usp. Zelić-Bućan 2000:35).

vi) Devetsto

Ivan Berčić za brojevnu vrijednost 900 iz poljičkih izvora navodi poseban znak sličan inovativnijem obliku slova *frt*, s dodatkom repa na uzlaznoj liniji (usp. Berčić 1860:77, Zelić-Bućan 2000:35).

5.4.3. Pitanje *ižice*

Ižica, slovo izvedeno od grčkog *ipsilona*, koristilo se isključivo u grčkim posuđenicama i nije osvjedočeno već u dokumentima iz dvanaestog stoljeća (usp. Ivić – Jerković 1981:139). Međutim, Benedikta Zelić-Bućan u svojem radu o poljičici iz 1968. u tablici navodi i to slovo s glasovnom vrijednosti [y], a bez one brojevne, što sugerira kako je i ono osvjedočeno u nekim posuđenicama (usp. 146).

6. Pitanje kurzivizacije

Ćirilični kurziv, vodeći se kriterijima onog latiničnog razvio se „iz minuskule daljnjim provođenjem koordinacije – sljedećim koracima u pojednostavljivanju oblika i slovnog modula, naglašavanjem i izvijanjem 'slabih' dijelova (…), spajanjem slova, ukošavanjem, bogatom uporabom kratica, variranjem oblika nekih slova ovisno o njegovoj poziciji u retku, tolerancijom prema različitosti osobnih rukopisa“ (Žagar – Paskojević 2014:230). Već je u prvom rukopisu *Poljičkog statuta* veći dio slovnog modula moguće opisati u obliku pravokutnika podijeljenog na dva polja: □□ (slika 5). Ipak, za razliku od npr. dubrovačke ćirilice, slovo *buki* tek se u devetnaestom stoljeću počelo pisati posve polegnuto, po vertikali jednostupnjevito (npr. u rukopisu *Poljičkog statuta* iz 1800, slika 23). Kako je vidljivo u prethodnim tablicama, slabiji dijelovi slova učestalo probijaju osnovne slovne linije do mjere da su slova bez uzlaznih i(li) silaznih poteza u manjini, te su prisutne i međusobno vrlo raznolike varijante istih grafema. Spojeno je pisanje, vidljivo u nekolicini parova slova u *Ovjeri isprave Šubića*, u prvom rukopisu *Statuta* razvijenije jer po prvi puta svjedoči o spajanju veće skupine slova: „čini“ u riječi „činiti“ (slika 5, redak 21). Slične je primjere moguće uočiti u većoj ili manjoj mjeri i u svim kasnijim rukopisima te se najčešće radi o spojenom pisanju riječi s kontinuiranim potezom u razini osnovne linije poput nizova „metk“ u riječi "zametku“ (slika 26, redak 12) ili „žeži“ u riječi „sažeži“ (slika 27, redak 31). Drugi je primjer posebno interesantan jer je usporediv s kasnije dopisanim latiničnim kurzivnim dijelovima čije su spojnice među slovima ostvarene po principu spajanja njihovih krajnjih poteza (slika 28). Takav je način spajanja slova nešto rjeđi u poljičici, ali je također osvjedočen, najčešće među silaznim potezima slova *az*, *glagolj*, *iže* i *rci*, osobito je slikovit primjer „ura“ iz riječi „kuratu“, nastao spajanjem krajnjeg poteza slova *uk* smještenog unutar središnjih slovnih linija s osnovnim potezom slova *rci* koje je zatim na dva mjesta spojeno s konačnim slovom *az* (slika 20, redak 31). Za razumijevanje uloge kurziva u poljičici izrazito je indikativan primjer iz *Parnice između Jure Lolića i Mikule*

Likovića iz 1744. (slika 18). U njoj se unutar teksta isprave, uz mnogo primjera dvoslovnog, nalazi tek jedan primjer troslovnog spojenog pisanja: „voj“ u riječi „hovoje“ (redak 10). Međutim, potpis kneza Ivana Novakovića na dnu pisan je u svega nekoliko cjelina: „Ivan“ 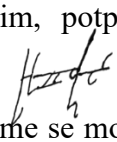 , „Nova“ , *kako* i *on* su zasebno pisani, te „vić“ 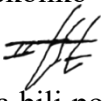 (redak 29), čime se može zaključiti kako su uvježbaniji slovni nizovi poput autografa bili podložniji spojenom pisanju. Međutim, niti dokumenti s najviše spojenog pisanja ne dostižu razinu poput npr. kurziva u Kružićevićevu latiničnom rukopisu *Poljičkog statuta* (slika 29), no uzme li se u obzir mnoštvo dvoslovnih i višeslovnih spojenih nizova, svakako bi se u globalu moglo govoriti o nekoj vrsti, kako ga Žagar i Paskojević nazivaju, „pretkurzivnog“ pisma (usp. ibid:234). Vrijedi spomenuti i kako poljički dokumenti, iako u pravilu ostvaraju određenu razinu ukošenosti, nikada ne dostižu koordinaciju niti oštrinu nagiba poput dalmatinske ćirilice osvjedočene npr. u *Disciplinskoj naredbi splitskog arhiđakona Jerolima Radića* iz 1634. (slika 30), pa niti razinu Kružićevićeva rukopisa *Statuta*. Moguće je objašnjenje činjenica da tekstovi pisani poljičicom nisu zapravo funkcionalno raslojeni unutar sebe pa se tako pravni dokumenti poput *Poljičkih kunta* (slika 12), *Oporuke kneza Mijanovića* (slika 20) ili različitih prijepisa *Poljičkog statuta*, osobito npr. „nemarno pisan“ Mijanovićev rukopis (slika 17) (Mošin 1955:17), više razlikuju međusobno, i to uglavnom u granicama različitosti osobnih rukopisa, nego u odnosu na tekstove drugačijih registara, poput *Smrti blažene dive Marije* (slika 9), *Poljičkog zbornika molitava, zapisa i litanija* (slika 10), *Poljičkog historijskog zbornika* (slika 16) ili čak *Poljičkog staroslavenskog slovnika* (slika 25). To bi se dalo objasniti s obzirom na činjenicu da su u Poljicima istovremeno korištene glagoljica i latinica, obje za najviši, liturgijski registar (prvo pod utjecajem Propagandinih glagoljskih izdanja, a potom pojavom latiničnih šćaveta) te se latinica koristila i za komunikaciju sa stranim romanskim sredinama, ostavivši poljičicu kao primarno, ali i ekskluzivno narodno pismo.

Od kraćenja su najčešća ona vezana uz tzv. svete riječi, poput npr. г(осподин) б(о)г ili с(ветом), te honorifike poput poopćene riječi г(осподи)не, odnosno п(оштовани) te su označena punktuacijom (˙) ili natpisivanjem polukružnice (◡ ili ◦). Interpunkcija je mnogo rjeđa te se sastoji uglavnom od interpunkta (·) koji povremeno služi za rastavljanje riječi te crtice (–) u funkciji indikatora nastavka riječi u idućem redu. Brojevi se također povremeno označuju punktuacijom, katkada samo jednom točkom iznad ili pored brojke, katkad dvotočkom pored brojke, a povremeno okruživanjem brojke točkama (npr. slika 12, redak 1, slika 21, redak 1 itd.). Bjeline među riječima relativno su pravilne, iako su često prisutne združenice koje, uz nedosljedan razmak među slovima, otežavaju čitanje tekstova, što je inače

karakteristika tekstova niže funkcionalne razine (usp. Žagar – Paskojević 2014:234). Odlomci se označuju trojako: izvlačenjem prve riječi iz osnovne okomice teksta (npr. slike 20 i 26), prelaskom pisanja u novi red prije kraja retka (npr. slika 13 i 18) ili docrtavanjem razdjelnih linija (npr. slike 6 i 9-11). Najčešće su u trećem slučaju na počecima redaka prisutna i velika početna slova (usp. sliku 10) te svi ovi postupci, uz relativno pravilne bjeline među riječima, naznačuju kako se stil pisanja prilagodio nedostatku adekvatnih interpunkcijskih znakova. Opisano stanje pokazuje kako poljičica, za razliku od dekadentne bosančice i dijela begovice zasvjedočene od šesnaestog stoljeća nadalje, nikada nije razvila cjelovitu kurzivnost (usp. Paskojević 2018:361).

7. Zaključak – posebnost poljičice

Sumarno se poljičica ne može odrediti svojim slovnim oblicima, od kojih jedino možda izrazito rotiran *črv* (ⷐ) nije karakterističan ni za koju drugu varijantu zapadne ćirilice (usp. Zelić-Bućan 2000:tabela 1). Uopće je jalovo po tom kriteriju definirati poljičicu budući da je velika većina slovnih oblika zapadne ćirilice ionako osvjedočena u bosančici i begovici (usp. ibid:31, 33, tabela 1). Glavna je karakteristika poljičice stoga njezina ujednačenost i organski razvoj, bez mnogo utjecaja srodnih i susjednih varijanti (usp. ibid:27). Neprihvaćanje starijih majuskulnih oblika slova *vjedi*, *dobro* i *tvrdo* jasno poljičicu razlikuju od dubrovačke ćirilice (usp. Žagar – Paskojević 2014:232), dok ju znatno ujednačenija slova, bez izrazitih ekscentričnosti u orijentaciji i potezima, te nedostatku punktuacije, razlikuju od dalmatinske ćirilice i bosaničkih podvarijanata (usp. Zelić-Bućan 2000:tabela 1). Kao takva, poljičica je primarno bila u službi karakterističnog pravopisa, od dubrovačkog i bosanskog najznačajnije različita prema konsonantskom *jatu*, a od dalmatinskog (uključujući kasniji bosanički) prema nedostatku utjecaja talijanskog pravopisa (usp. ibid:33-34). Iz navedene se studije dade zaključiti kako je dužina poljičke tradicije omogućila poljičici organski razvoj od općedalmatinske faze u izrazito minuskulni i predkurzivni brzopis, pritom je držeći u okvirima jedinstvene pisarske škole koja je odolijevala vanjskom utjecaju. Proučene bi grafeme valjalo usporediti s više dokumenata iz svih razdoblja ne bi li se ispitala pravilnost predočenih modela. Nakon potrebnih ispravaka, na isti bi način valjalo ispitati obilježja dalmatinske i dubrovačke ćirilice te bosančice u kojoj bi, radi njene velike raznolikosti, moglo doći do čvršćih određenja novih podvarijanti. Svakako bi srodna pisma trebalo vremenski raslojiti i detaljnije proučiti njihove pravopise te ih, u konačnici, skupa s poljičicom digitalizirati i učiniti dostupnima svim proučavateljima ne bi li se nekoć toliko živ aspekt hrvatske pismenosti konsolidirao skupa s njena druga dva pisma, latinicom i glagoljicom.

8. Prilog – preslike dokumenata

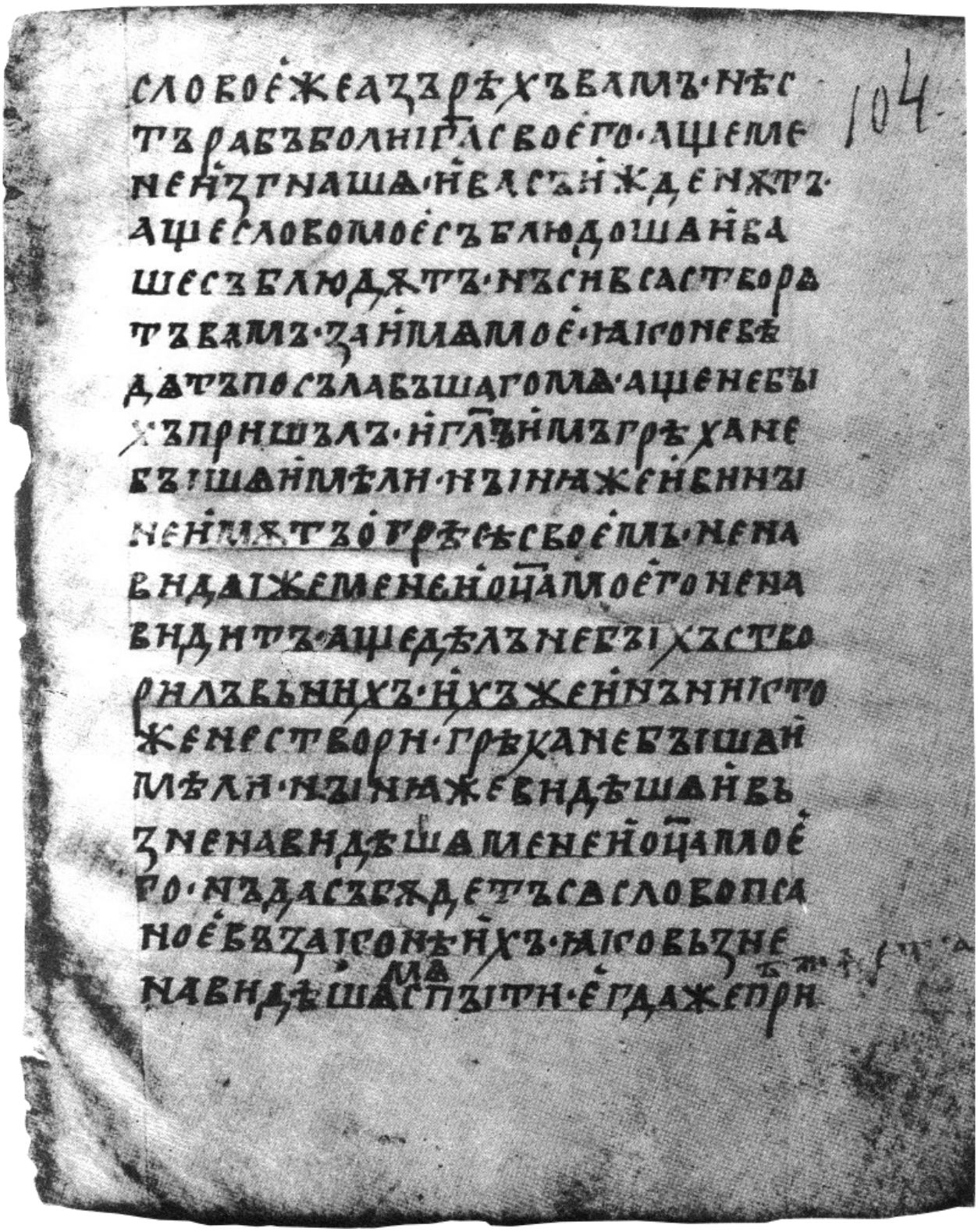

Slika 1. Savina knjiga iz jedanaestog stoljeća

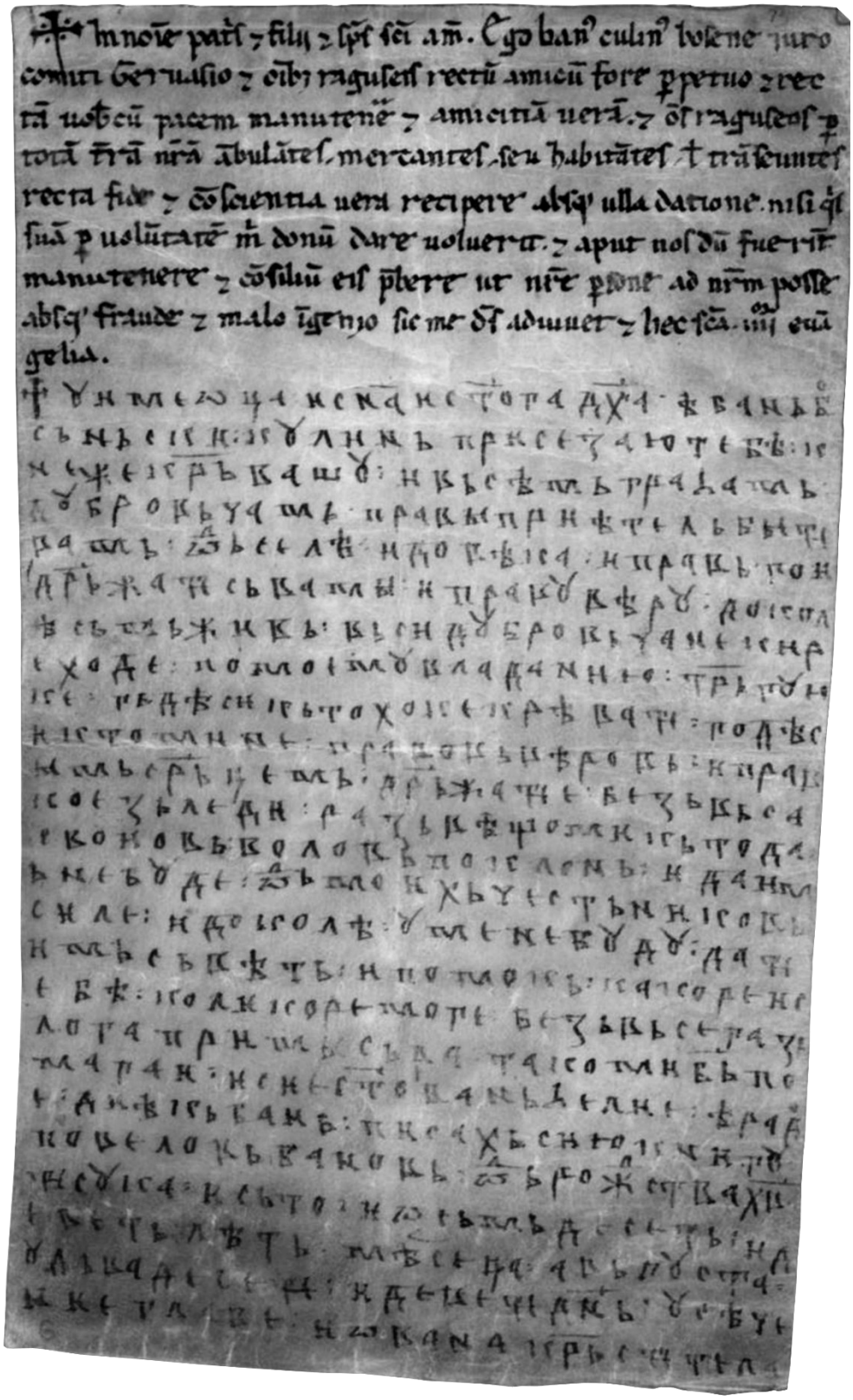

Slika 2. Povelja Kulina bana s kraja dvanaestog ili početka trinaestog stoljeća, dubrovački prijepis

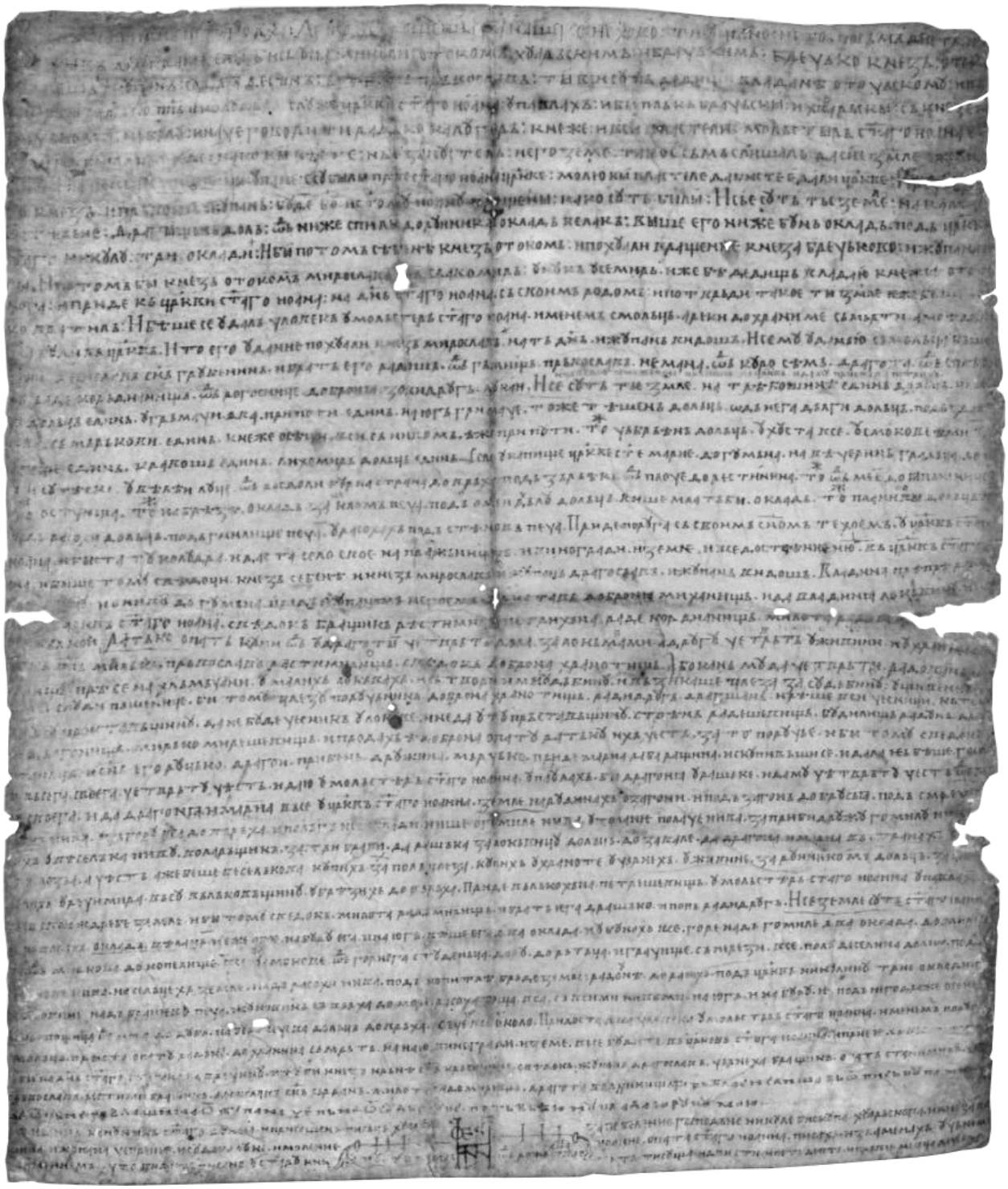

Slika 3. Povaljska listina iz 1350.

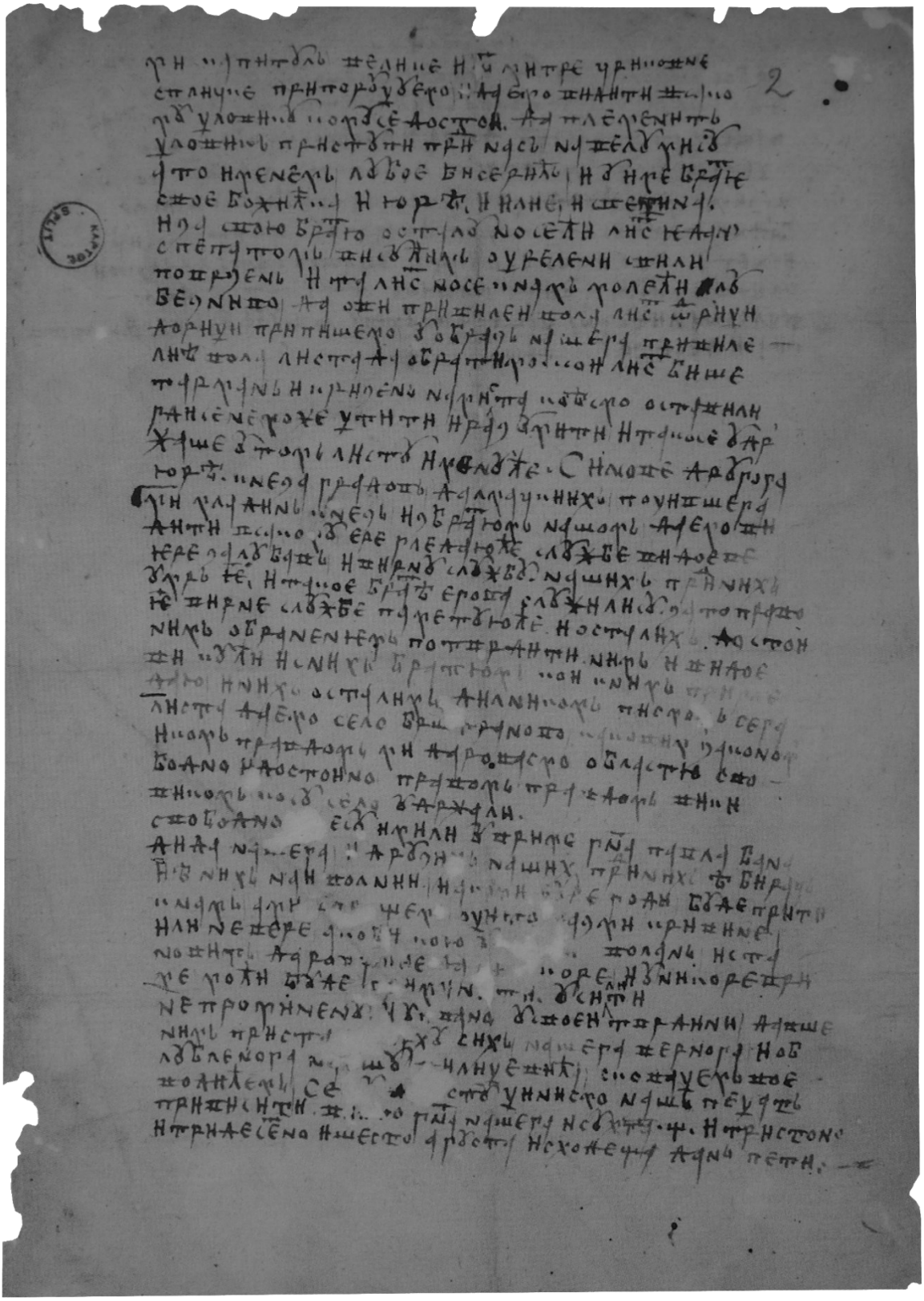

Slika 4. Splitski Prvostolni kaptol ovjerava ispravu Mladena III. Šubića od 5. kolovoza 1336. danu Ljuboju Biseriću i braći od 29. lipnja 1410.

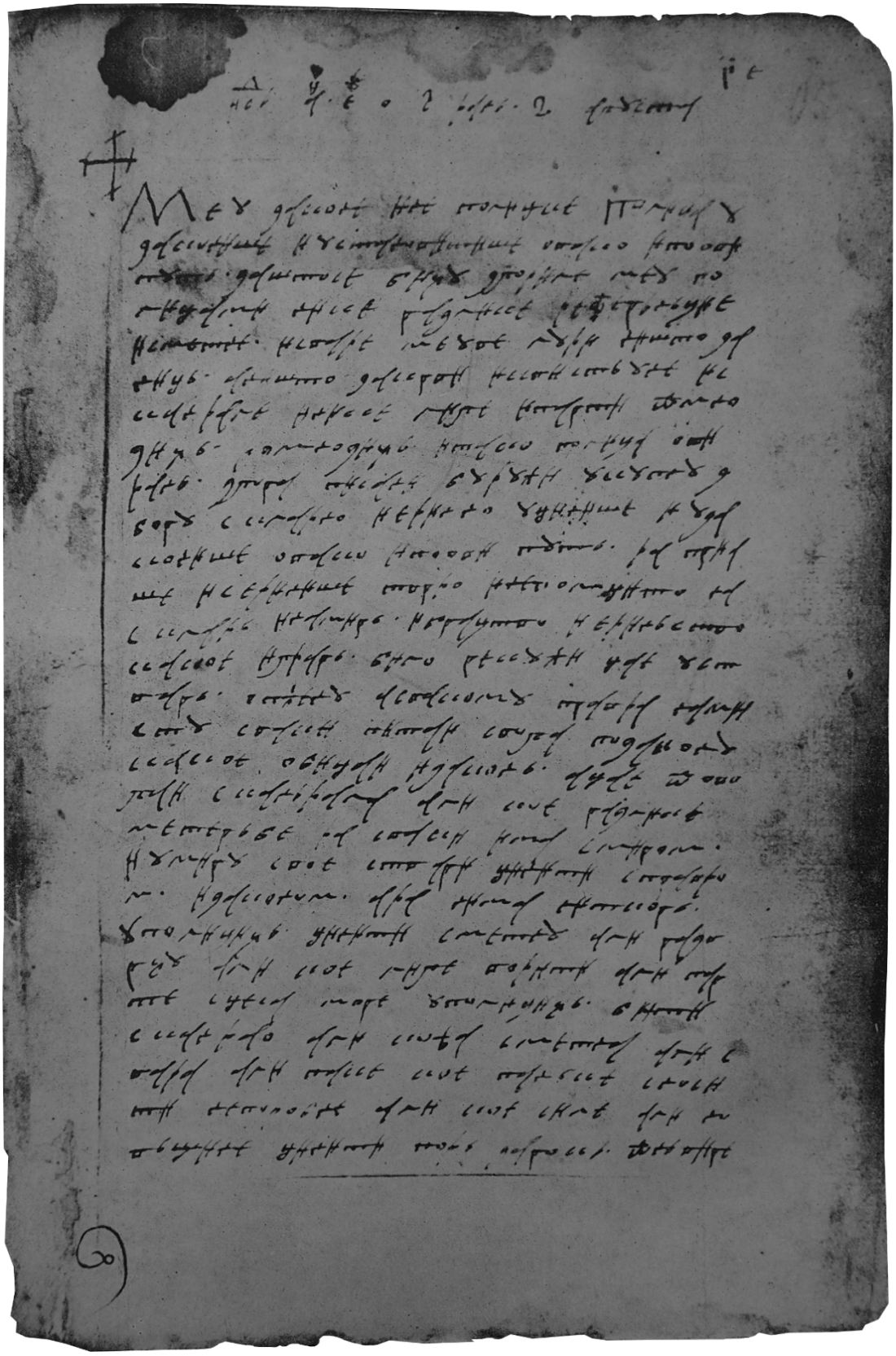

Slika 5. Poljički statut, rukopis s kraja petnaestog stoljeća

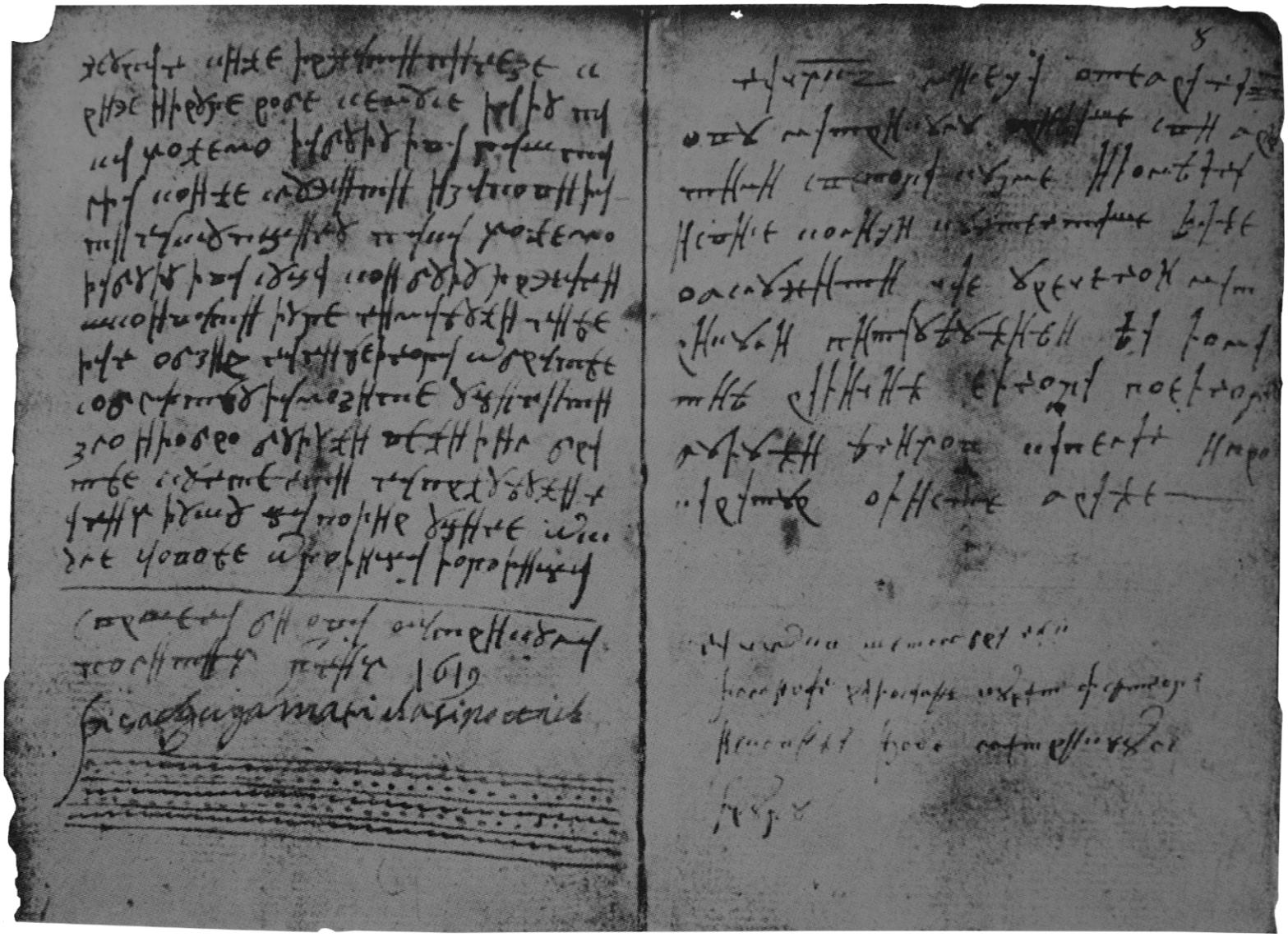

Slika 6. Matrikula bratimska sv. Kuzme i Damjana iz 1619.

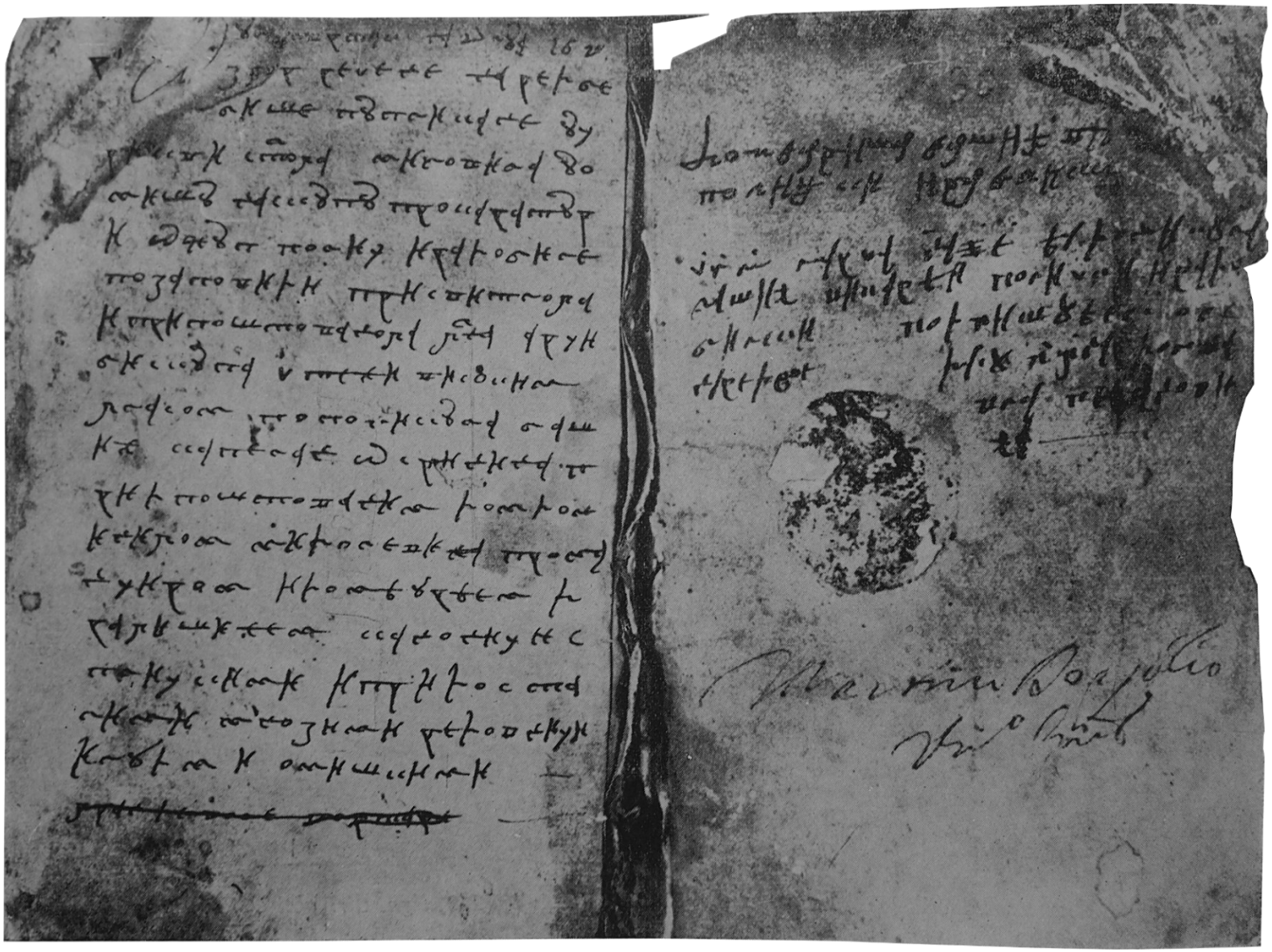

Slika 7. Disciplinske naredbe nadbiskupa Ponzonija Sforze za poljičko svećenstvo iz 1620.

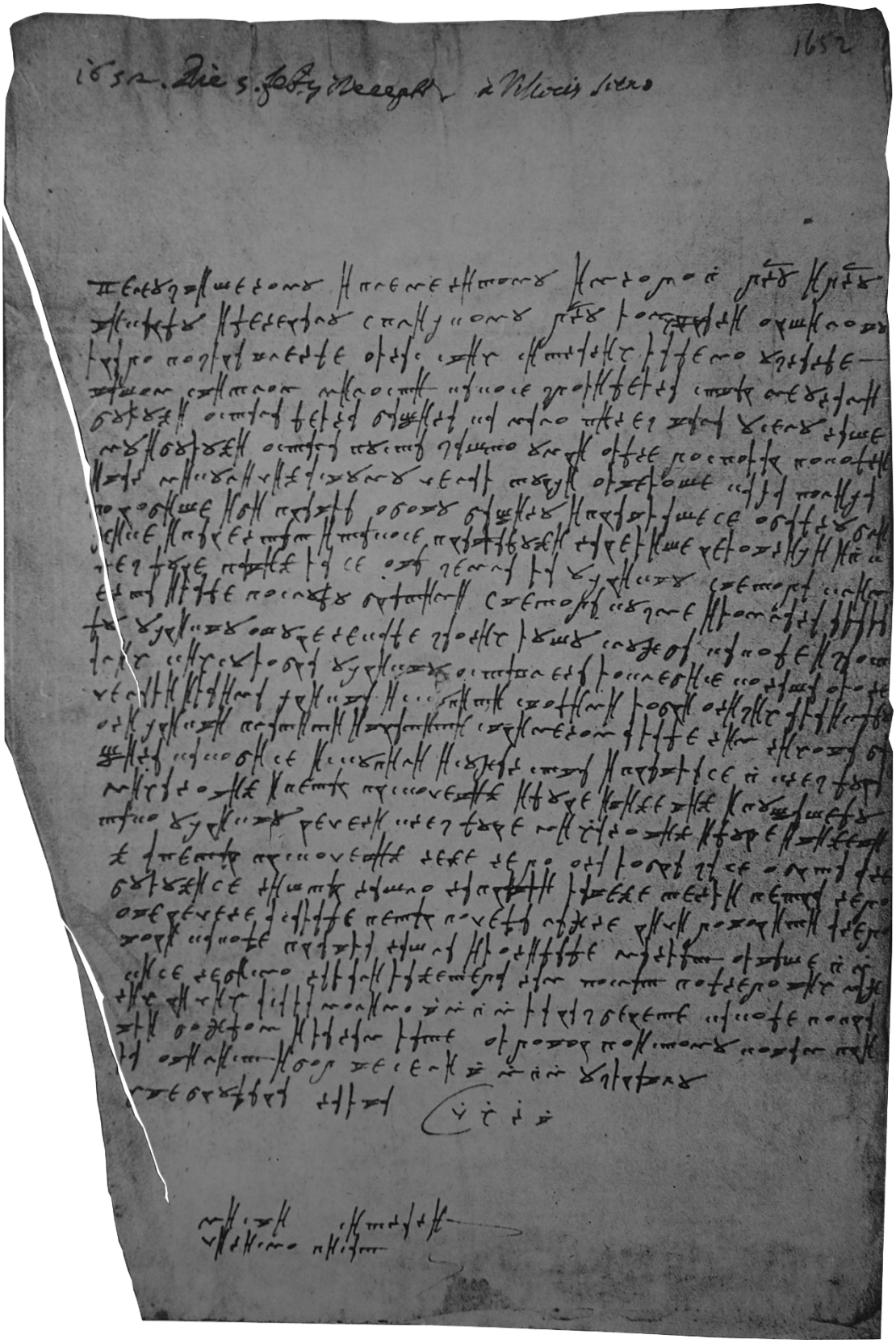

Slika 8. Pismo Sitnjana splitskom generalnom vikaru Oršiloviću iz 1652.

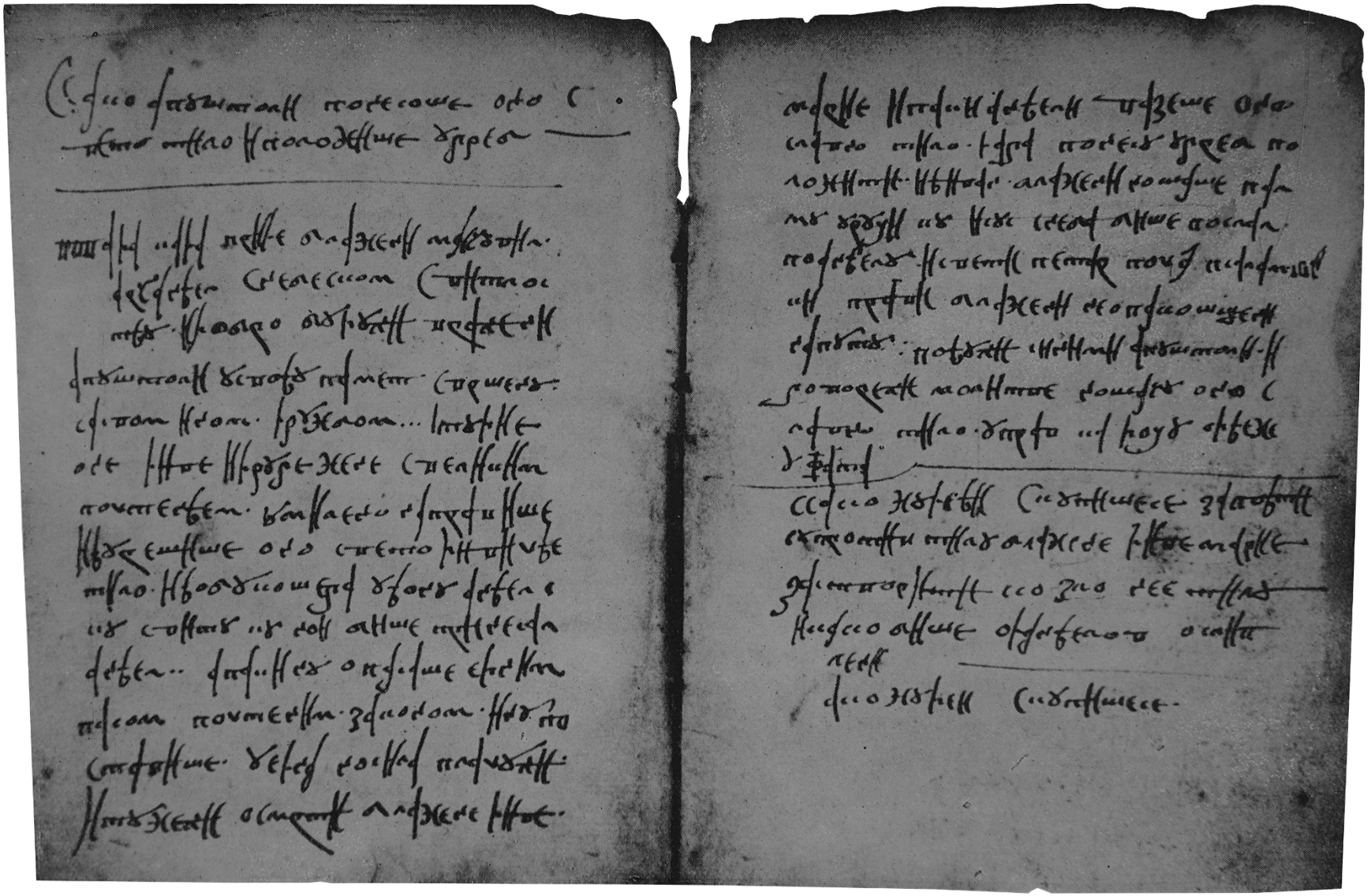

Slika 9. Smrt blažene dive Marije iz osamnaestog stoljeća

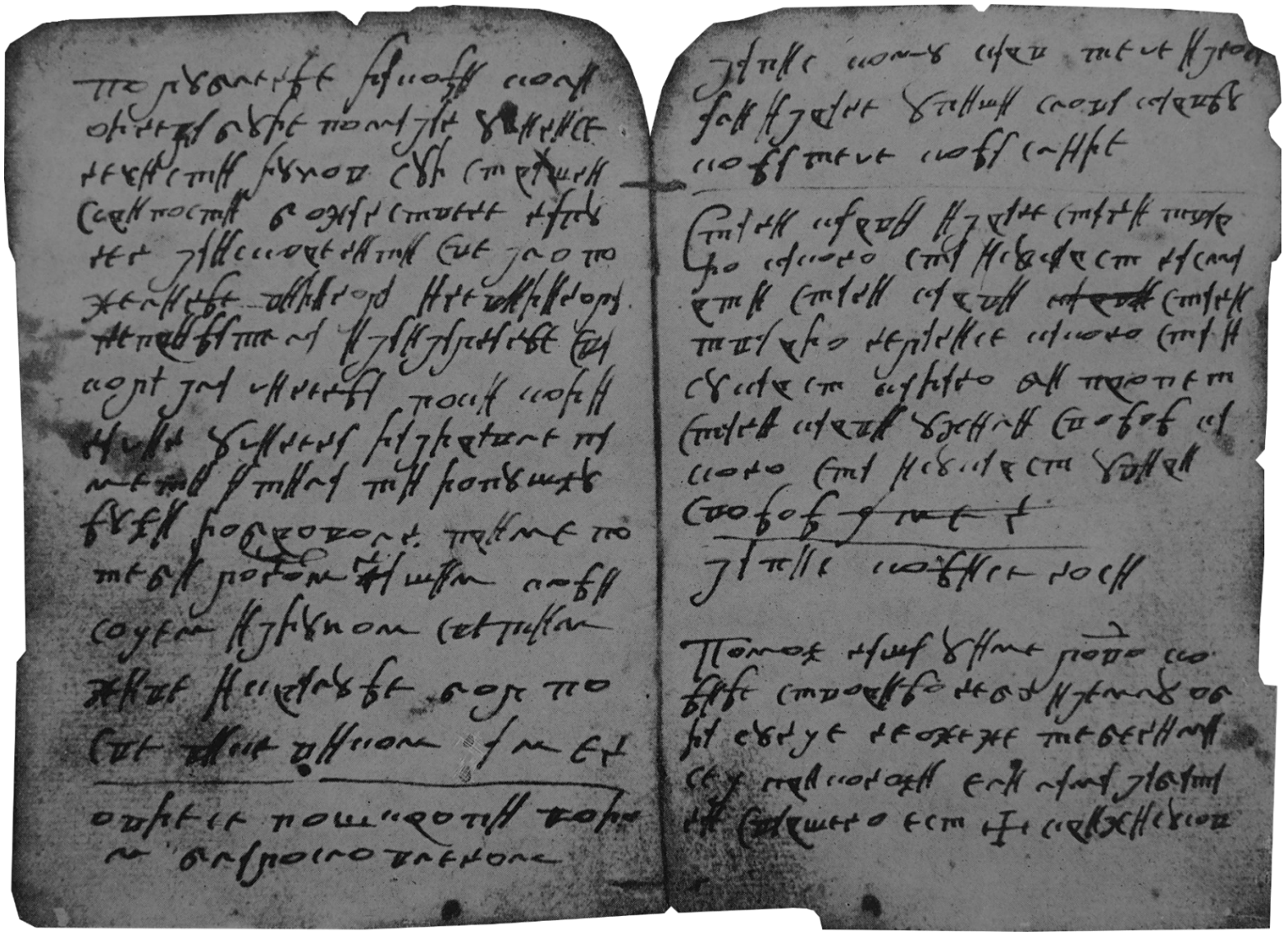

Slika 10. Poljički zbornik molitava, zapisa i litanija iz osamnaestog stoljeća

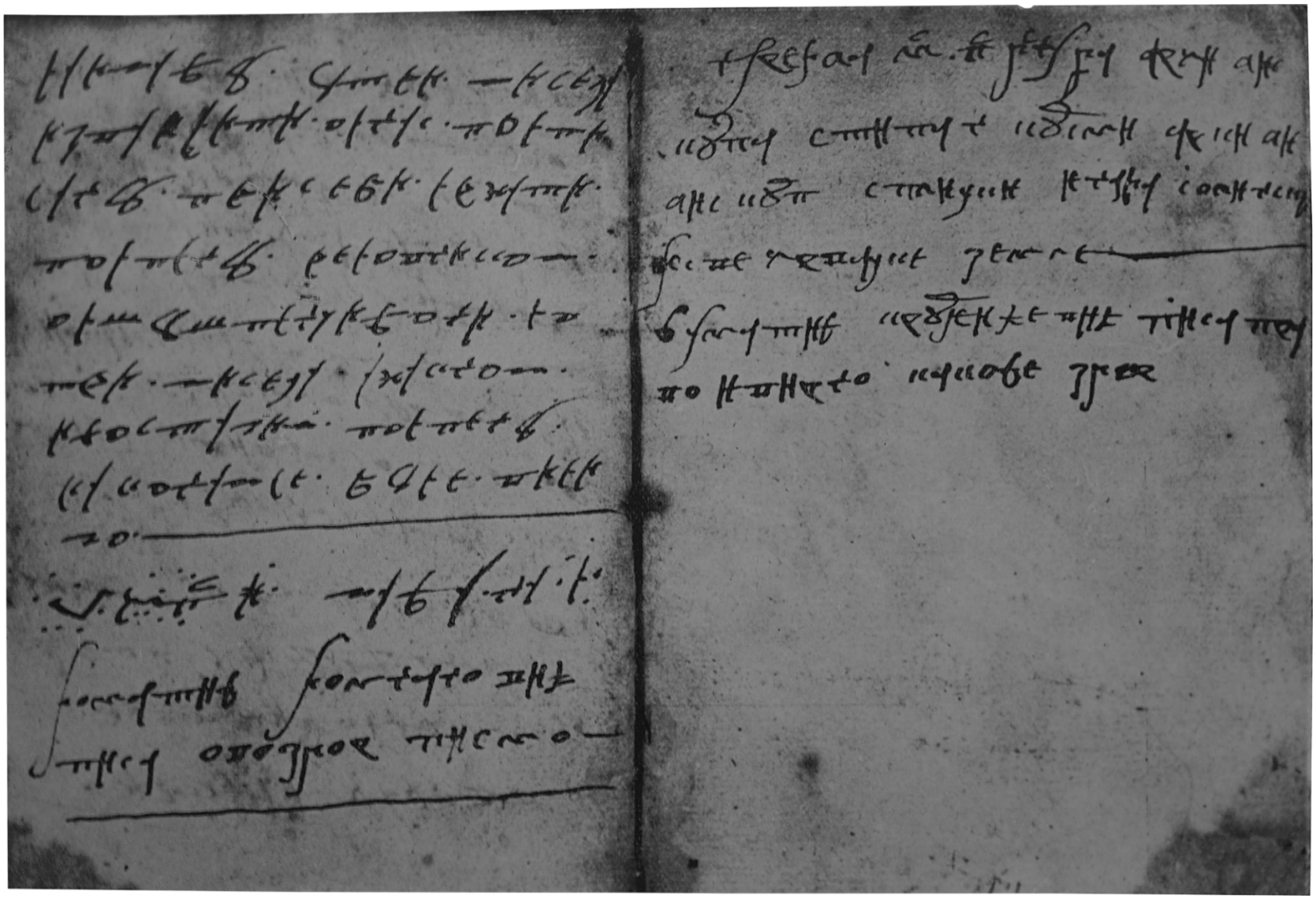

Slika 11. Naredbe nadbiskupa Kozme za poljičko svećenstvo iz 1688.

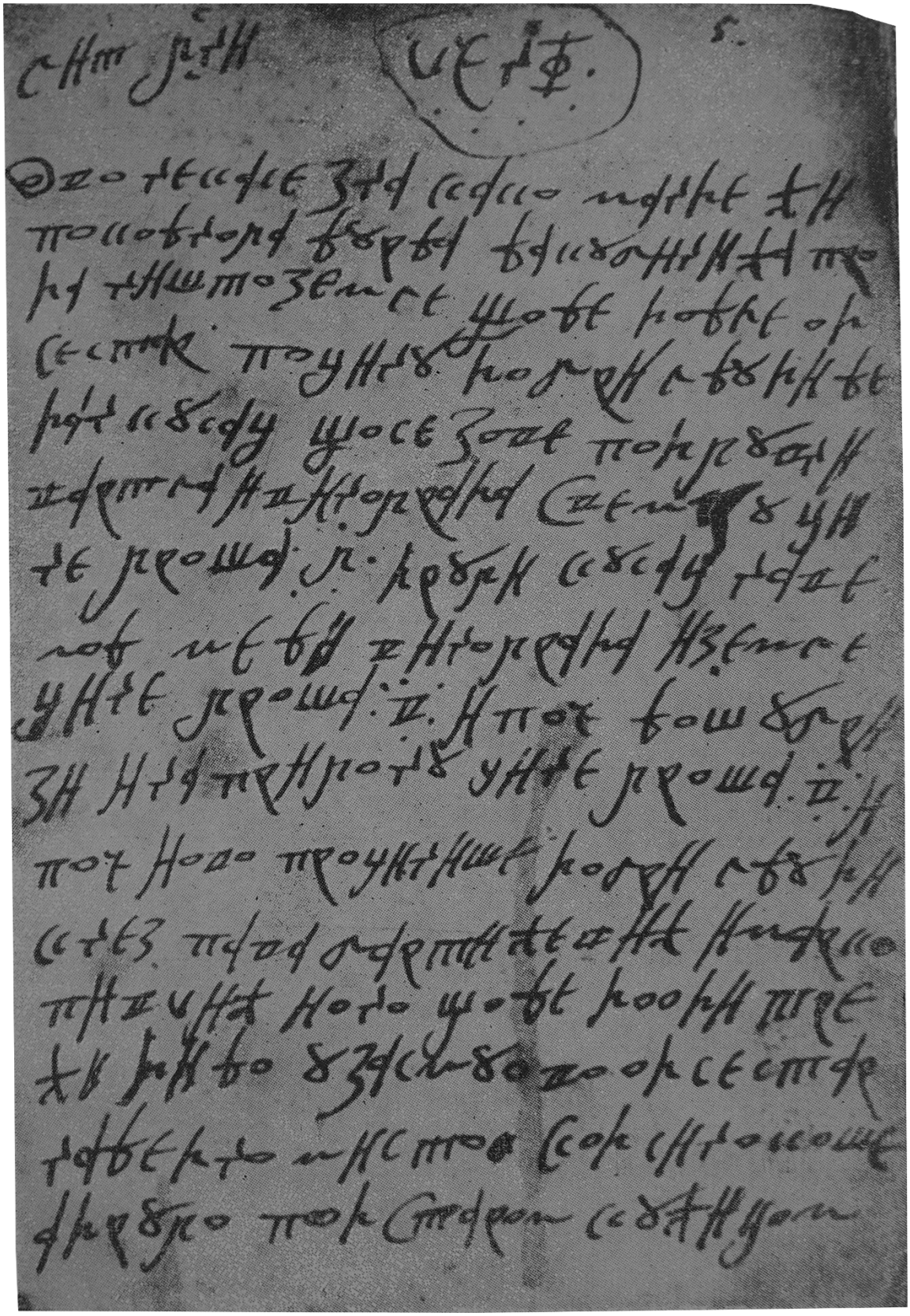

Slika 12. Poljički kunti od zemaljskih dugovi iz 1695.

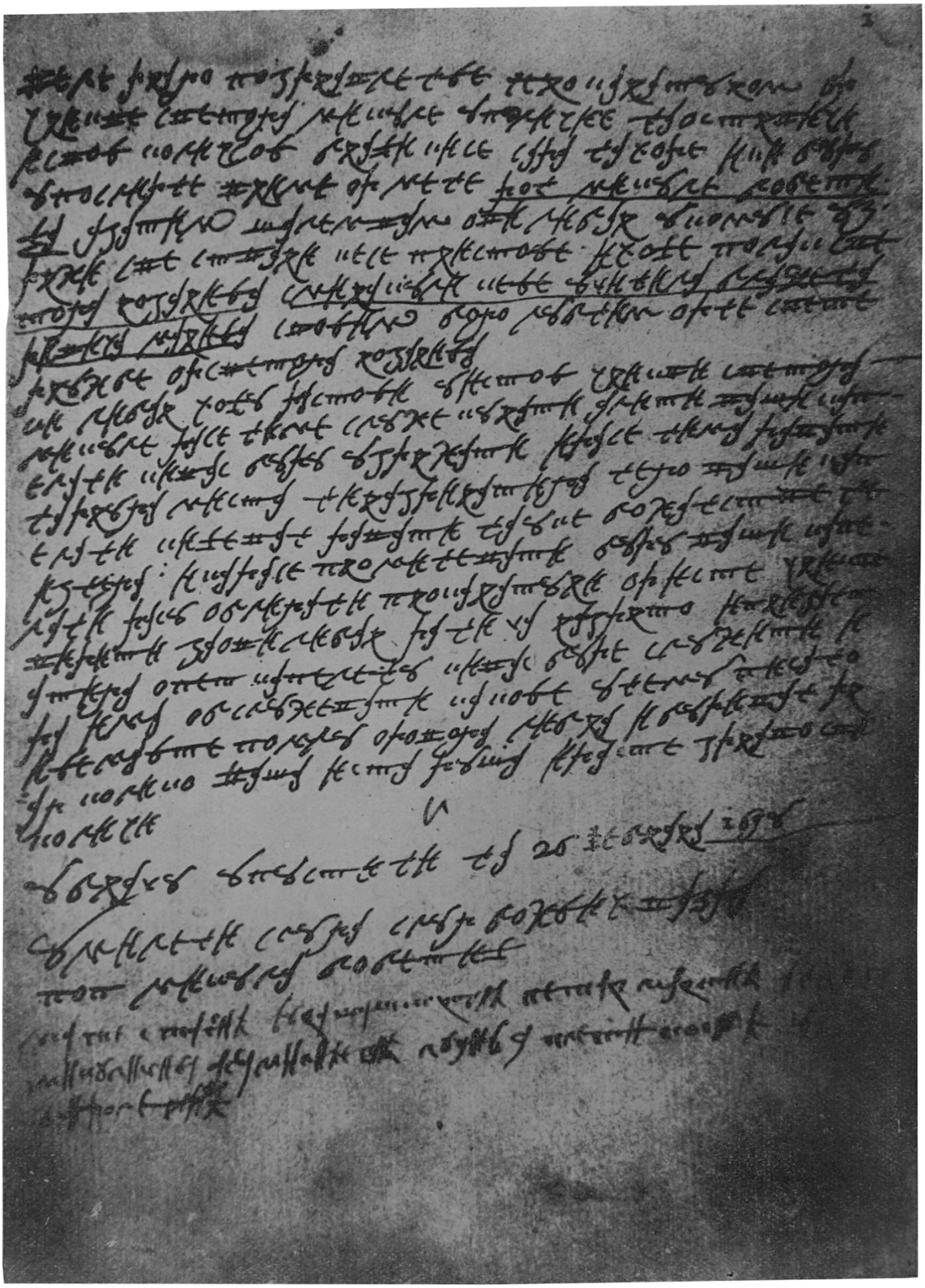

Slika 13. Don N. Bobetić, Sv. Rozarije i mirakuli ke je učinila blažena djevica Marija iz 1698.

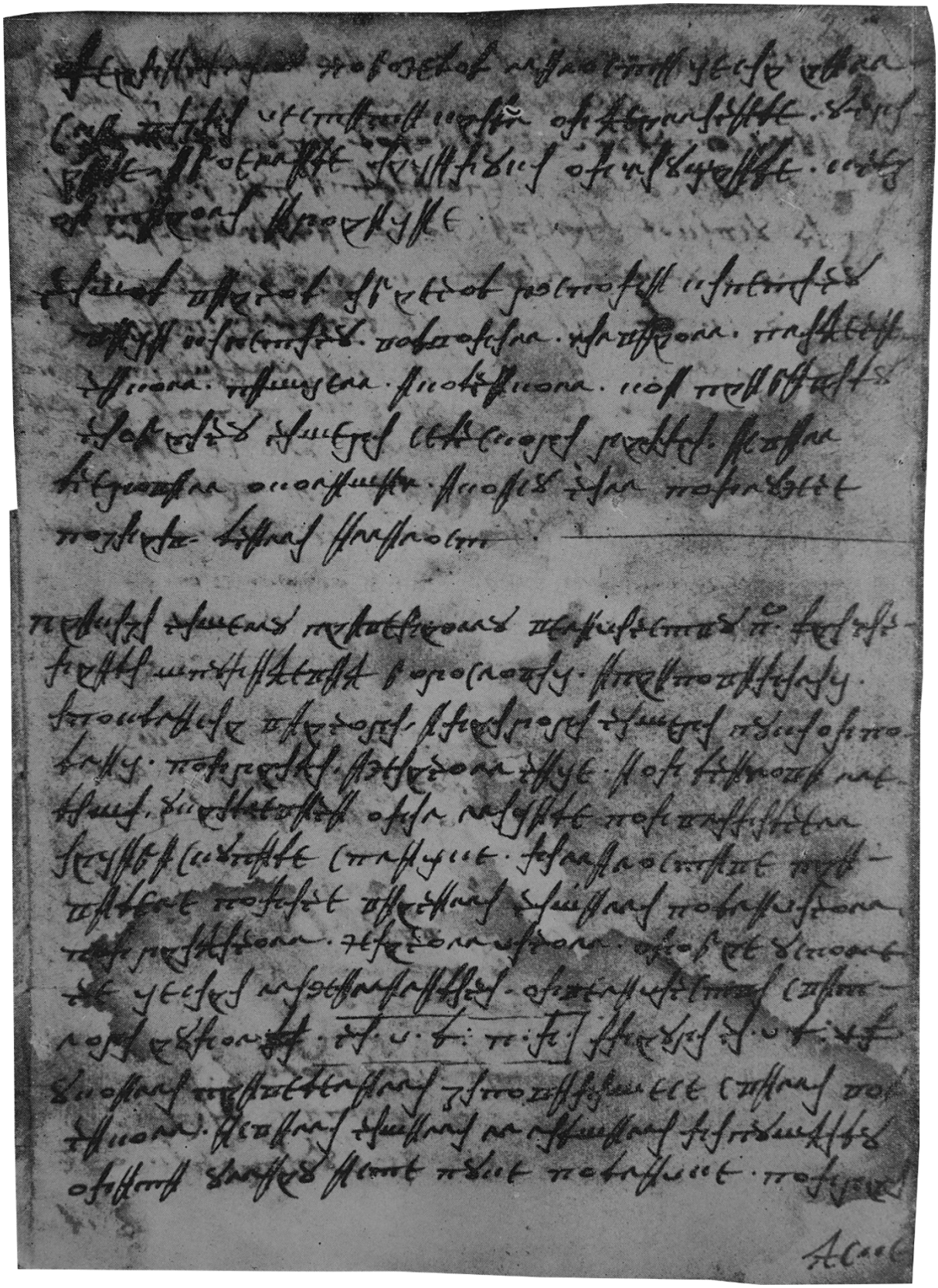

Slika 14. Izvadak iz poljičkih „dukala“ iz 1699.

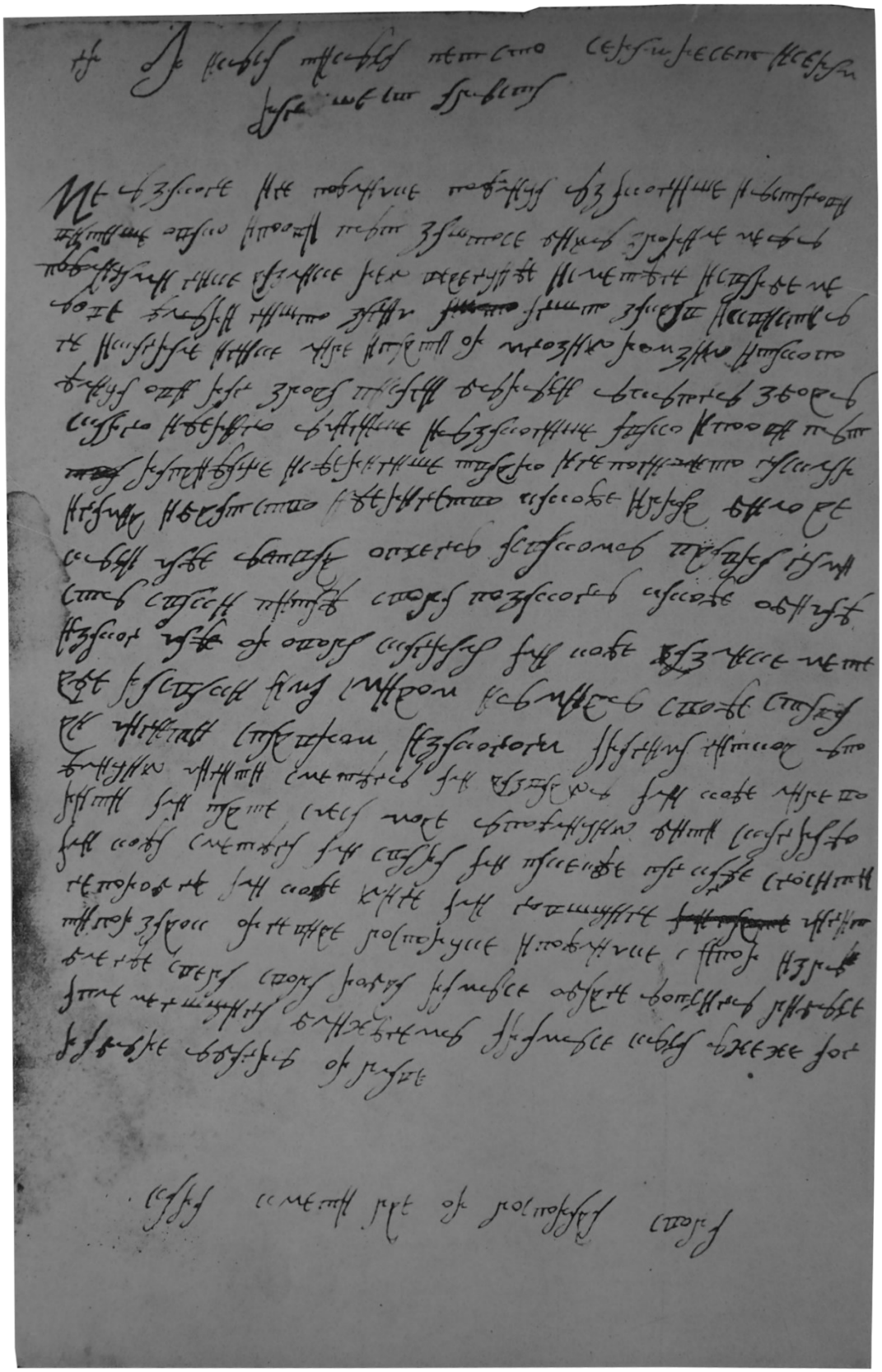

Slika 15. Poljički statut, Kulišev rukopis s kraja sedamnaestog ili početka osamnaestog stoljeća

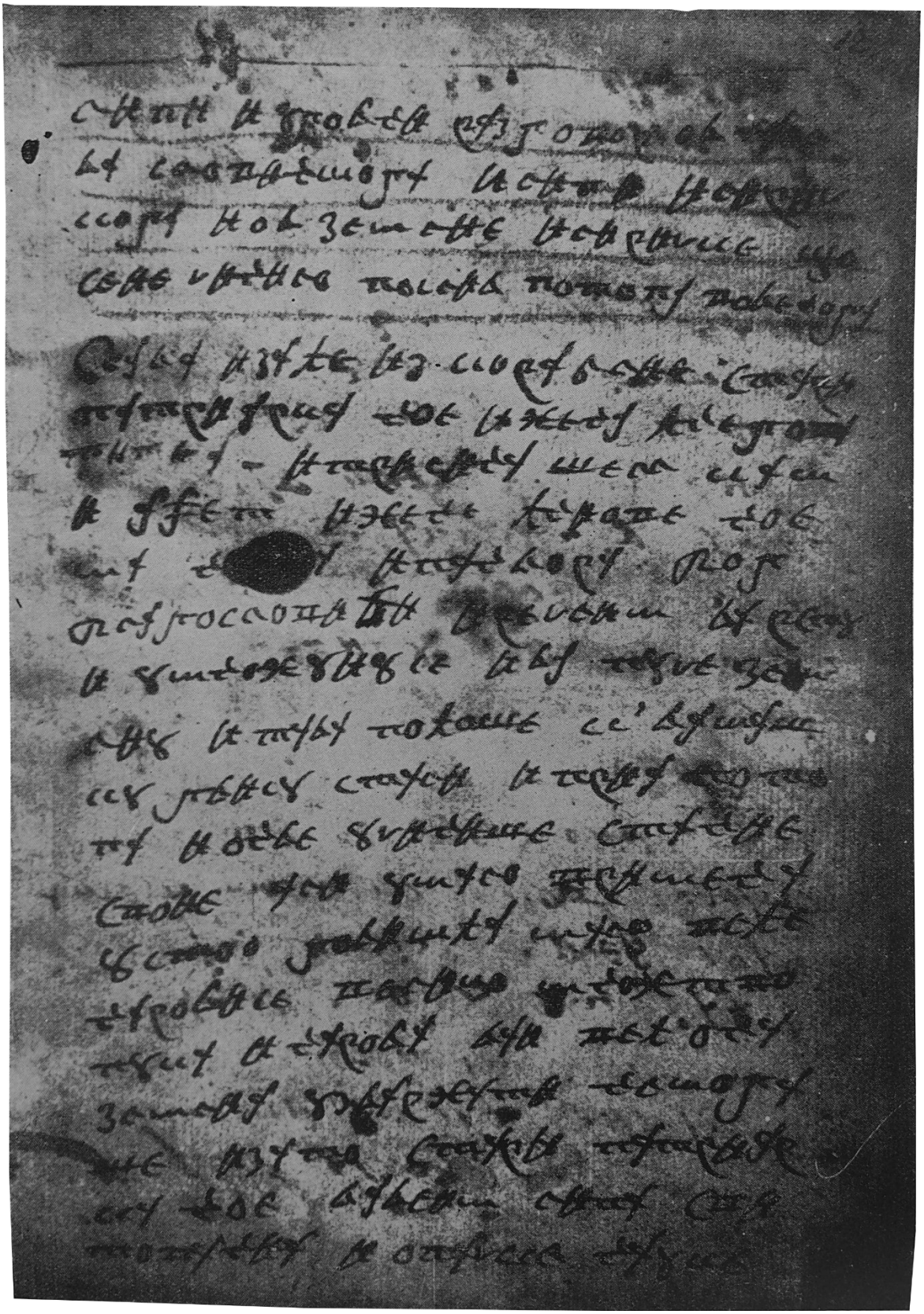

Slika 16. Poljički historijski zbornik s početka osamnaestog stoljeća

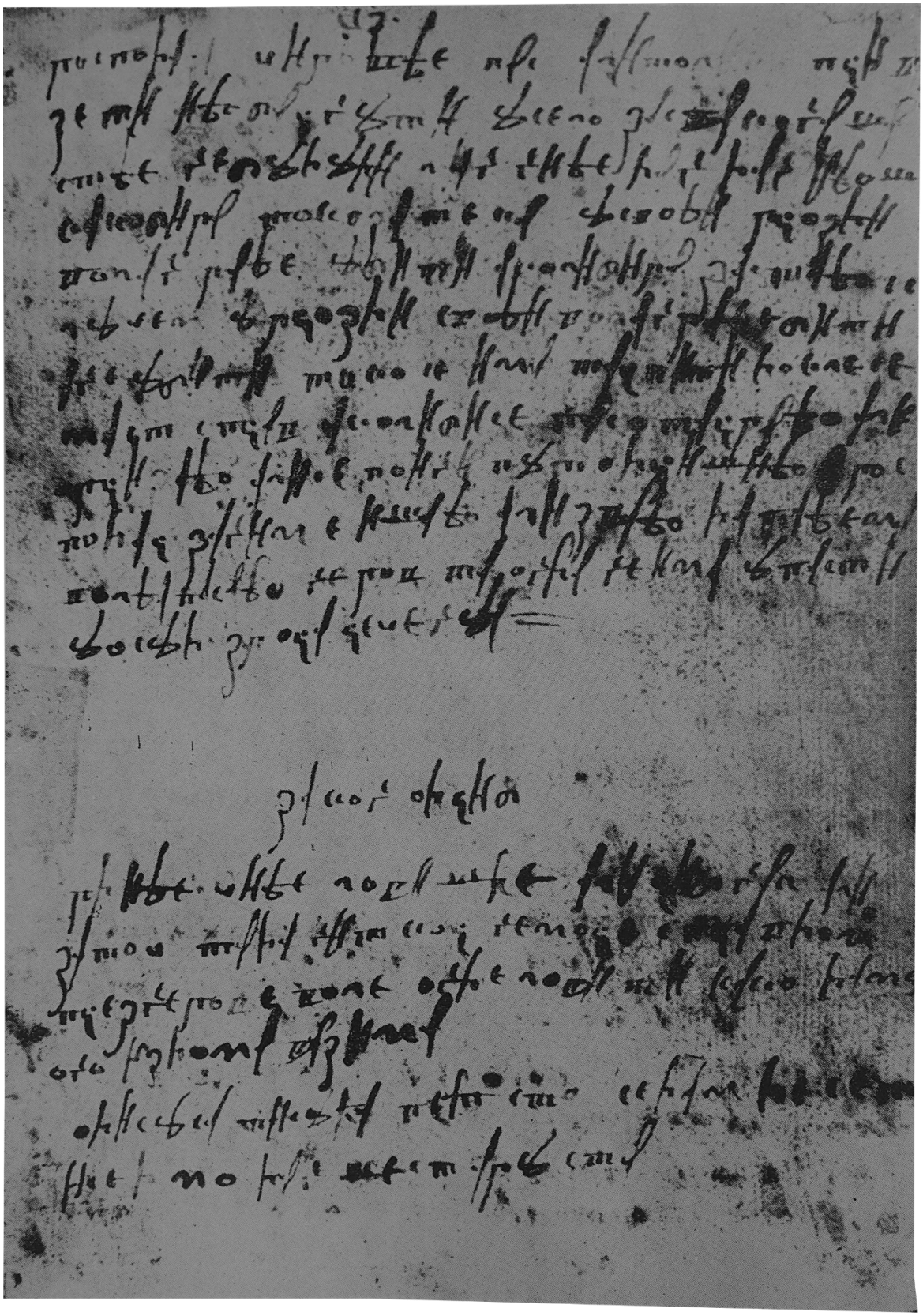

Slika 17. Poljički statut, Mijanovićev rukopis iz 1738.

Slika 18. Parnica između Jure Lolića i Mikule Likovića iz Sitnoga iz 1744.

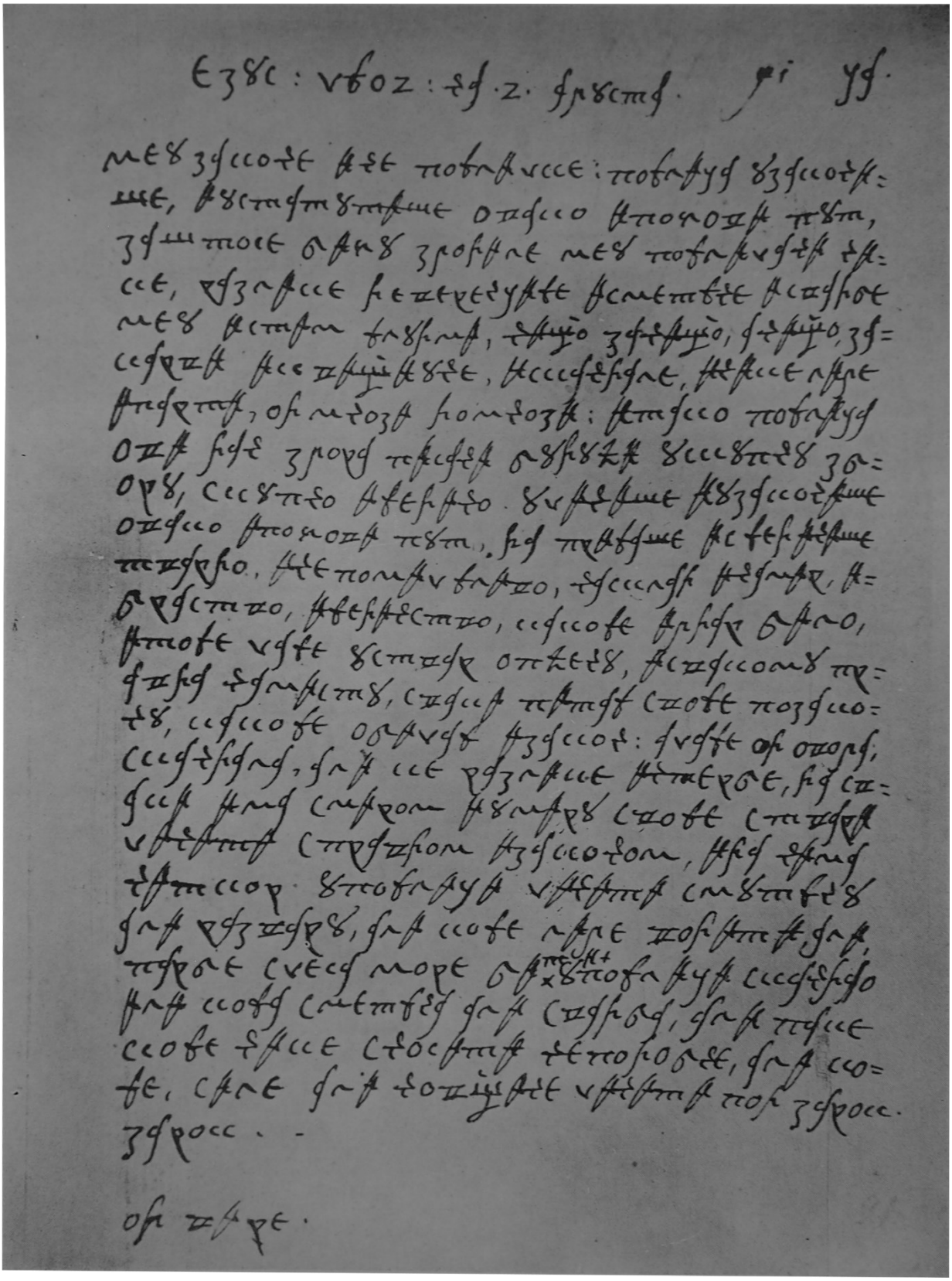

Slika 19. Poljički statut, Ivaniševićev rukopis iz osamnaestog stoljeća

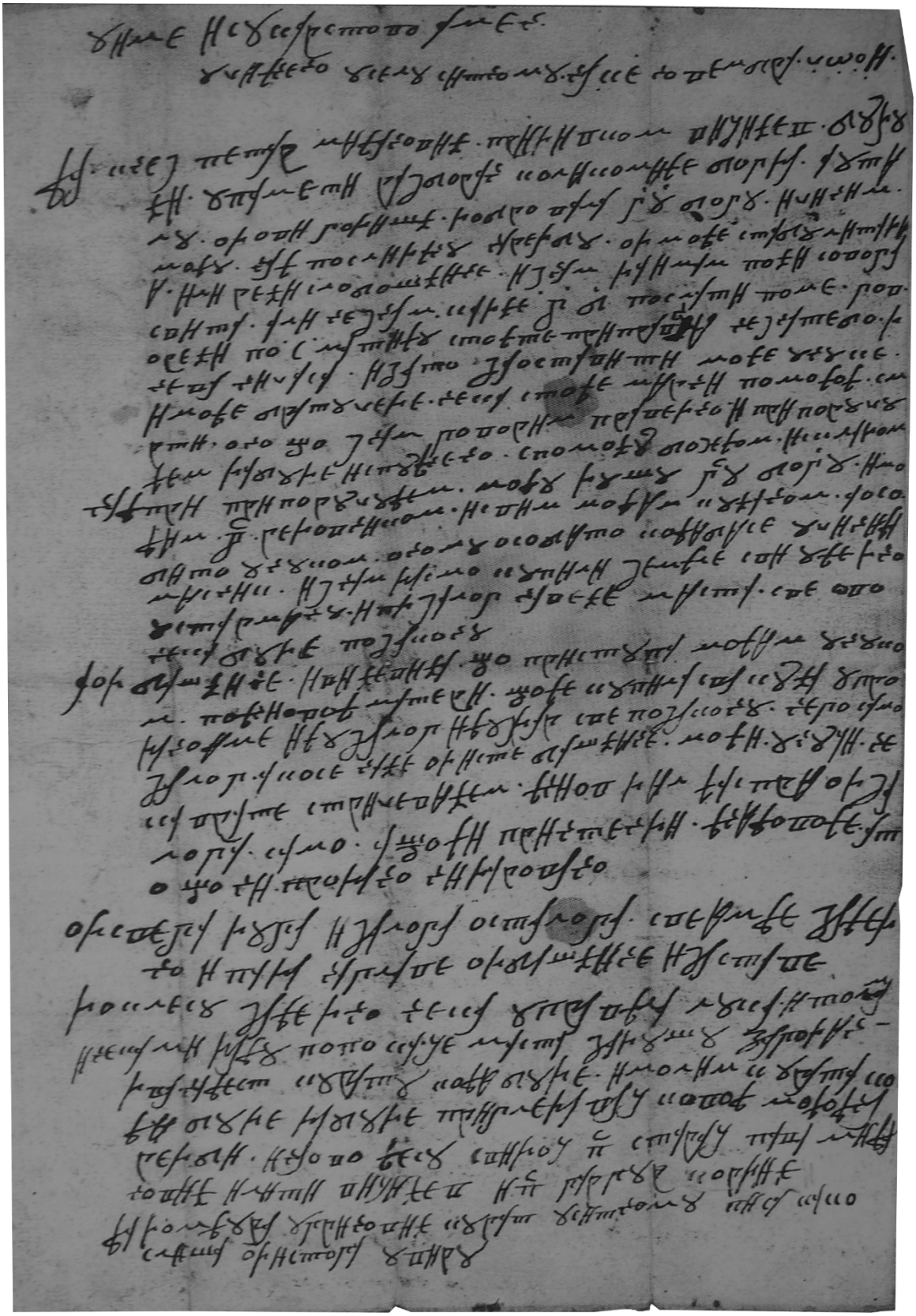

Slika 20. Oporuka kneza Petra Mijanovića od 25. studenog 1778.

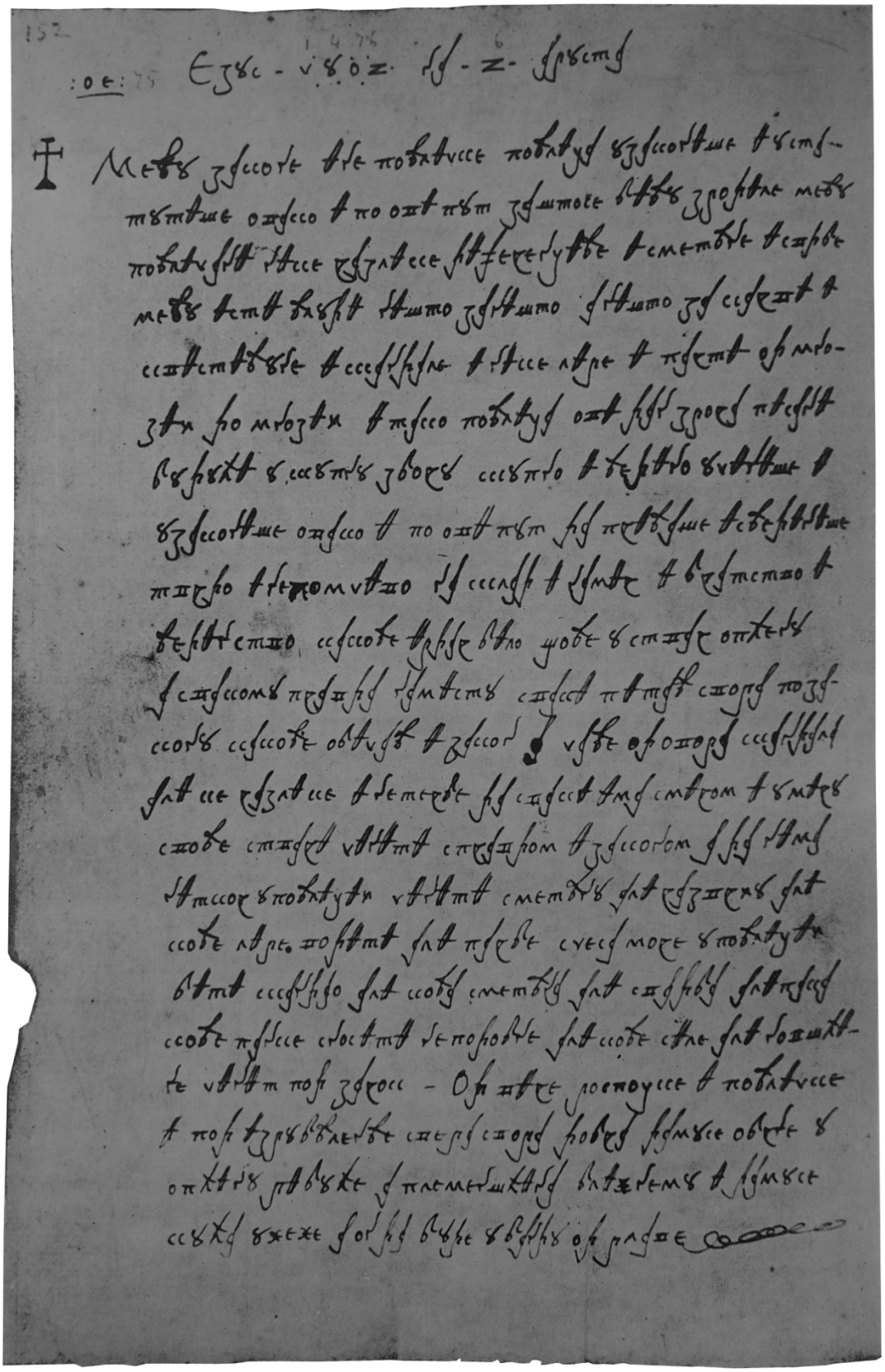

Slika 21. Poljički statut, Karstelanov rukopis s kraja osamnaestog stoljeća

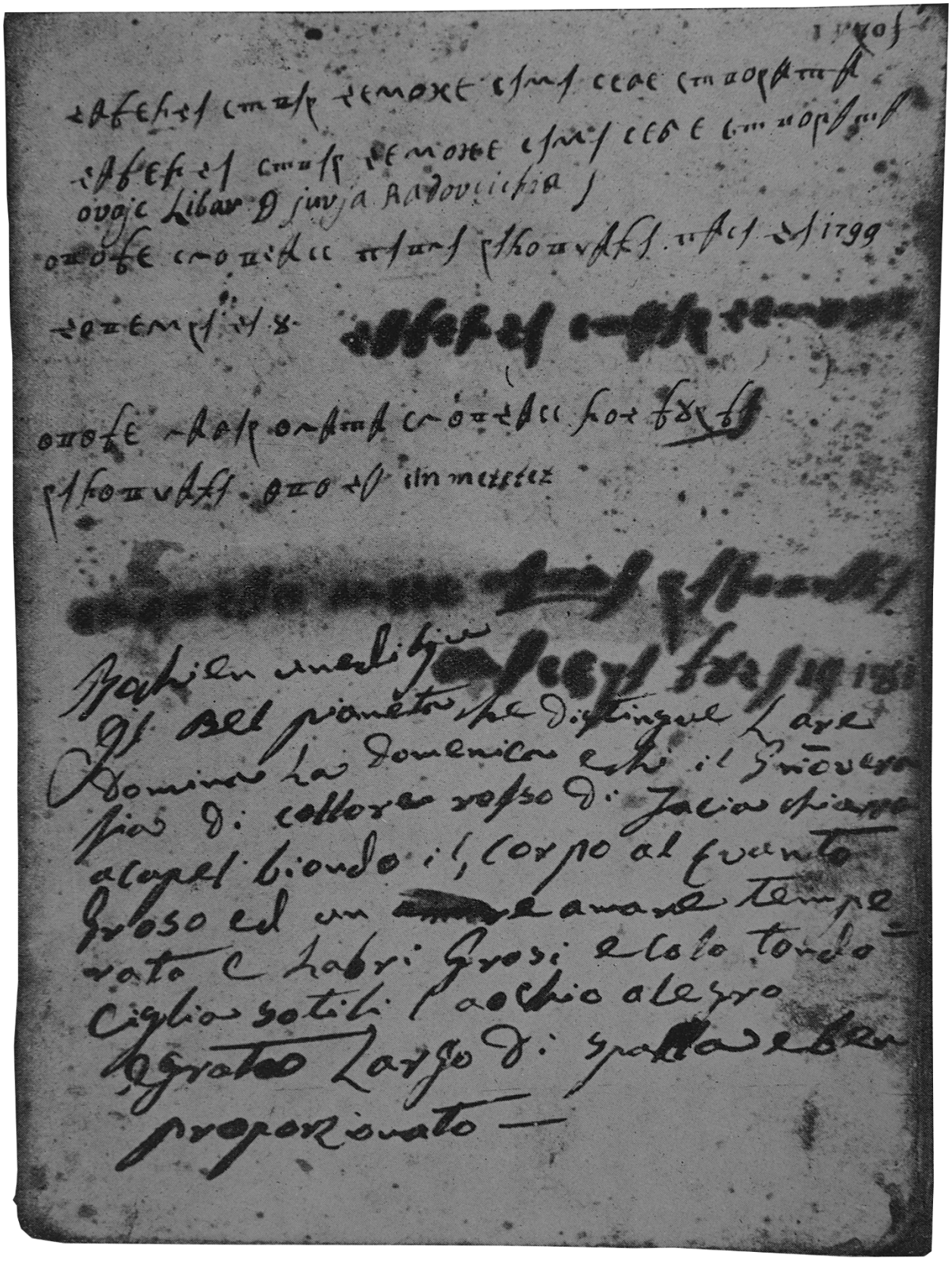

Slika 22. Poljički staroslavenski slovnik iz 1799.

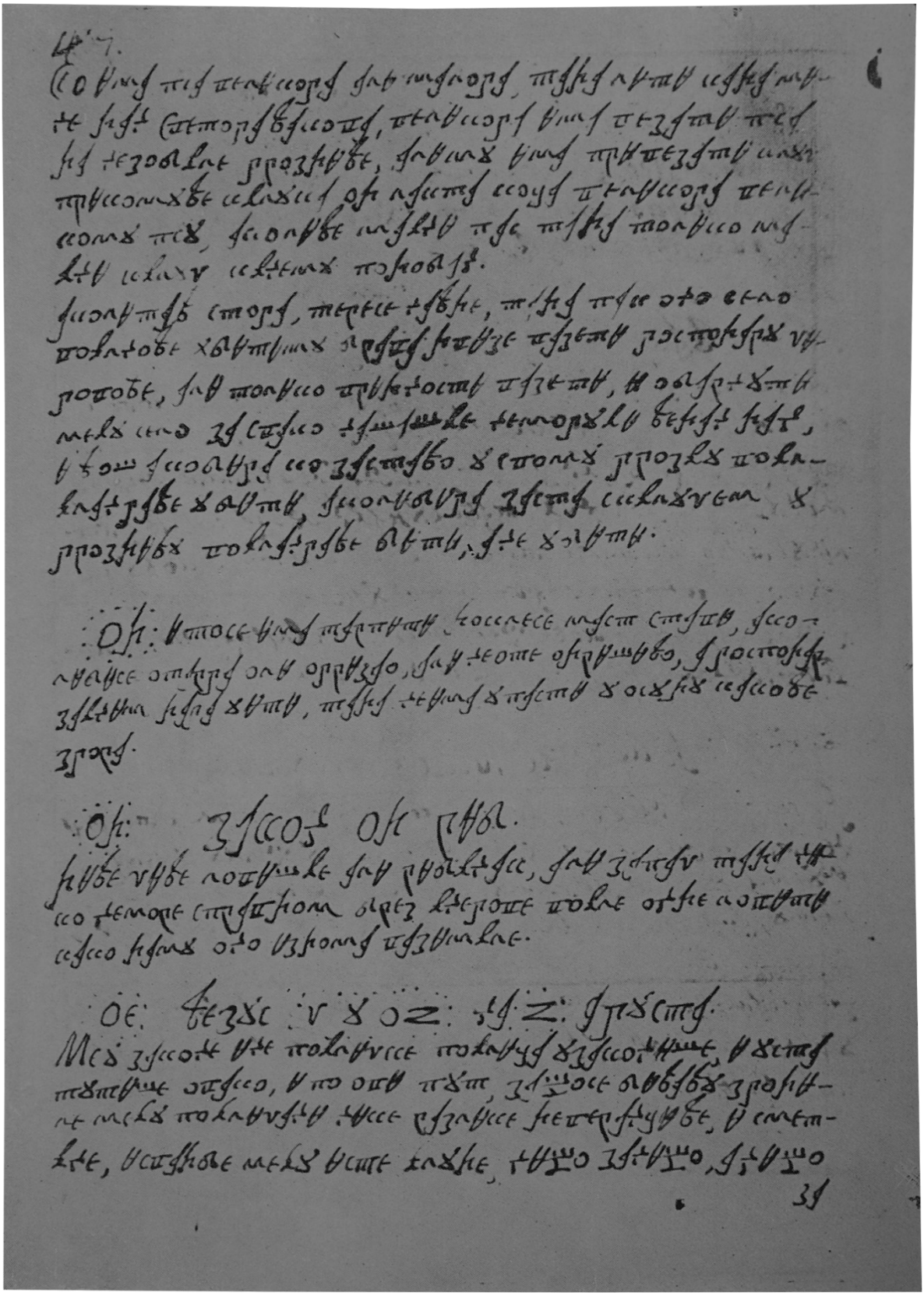

Slika 23. Poljički statut, rukopis iz 1800.

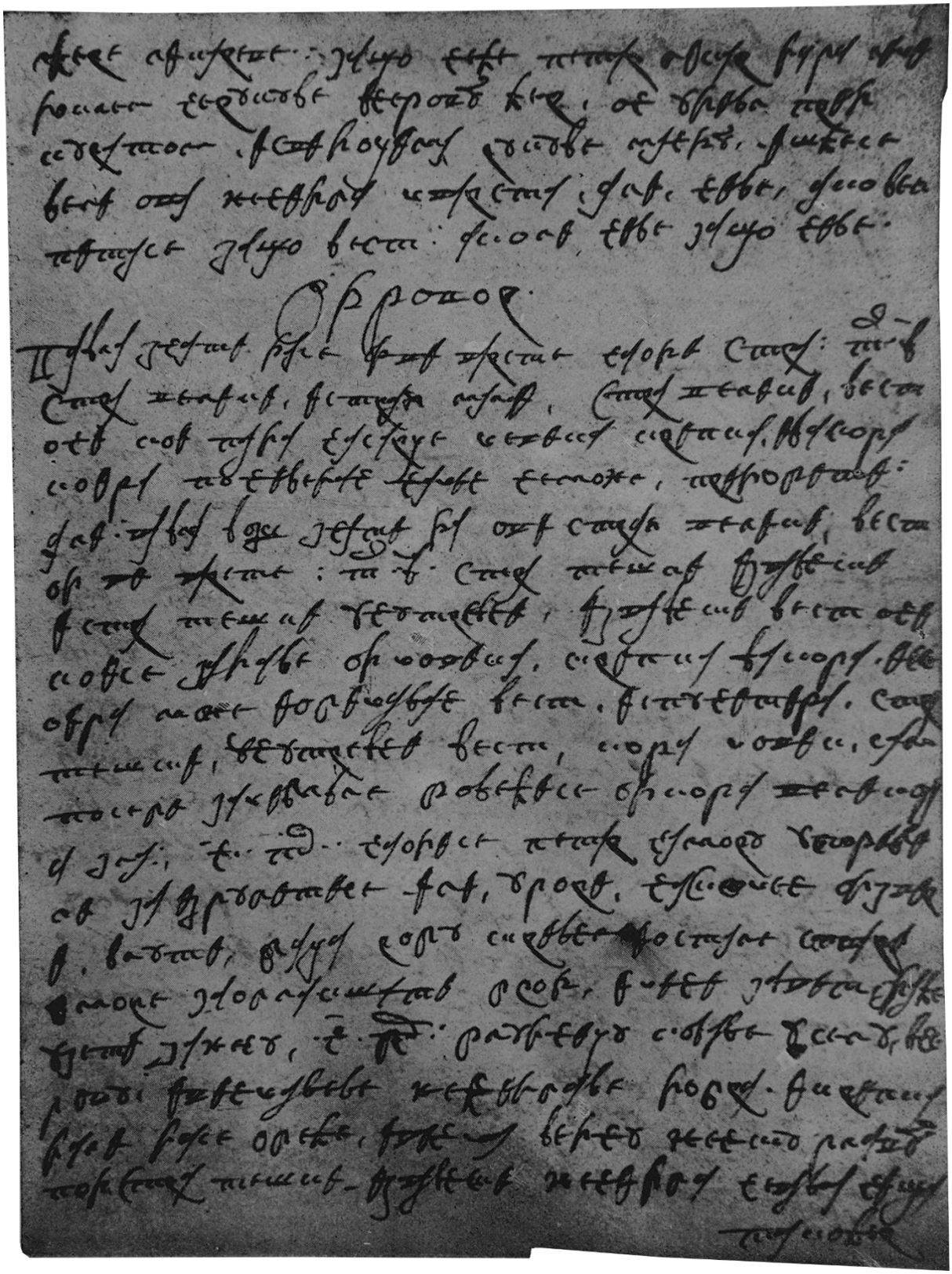

Slika 24. Poljička bilježnica za kazuistiku iz bračnog prava s kraja osamnaestog ili početka devetnaestog stoljeća

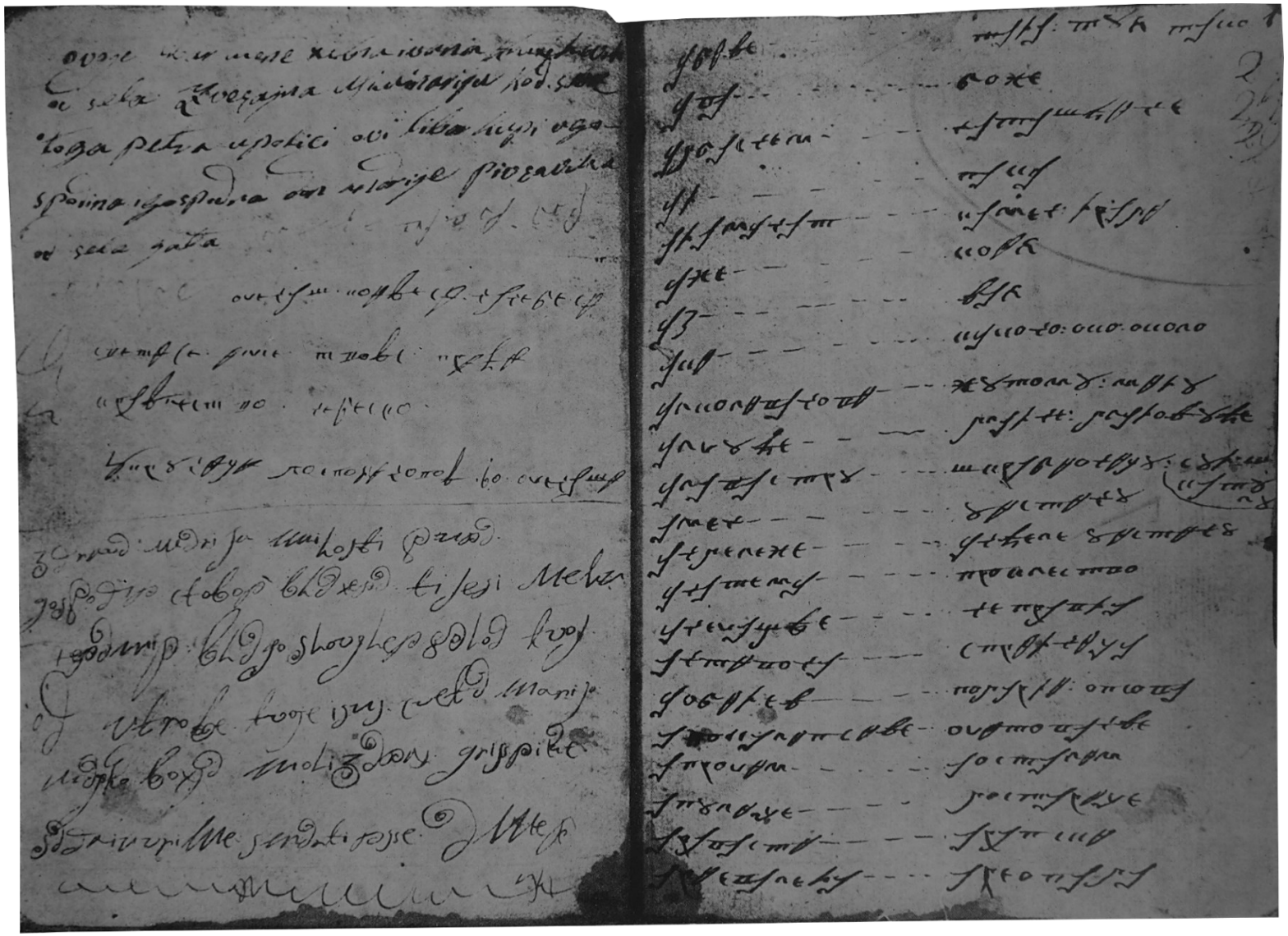

Slika 25. Poljički staroslavenski slovnik iz 1823.

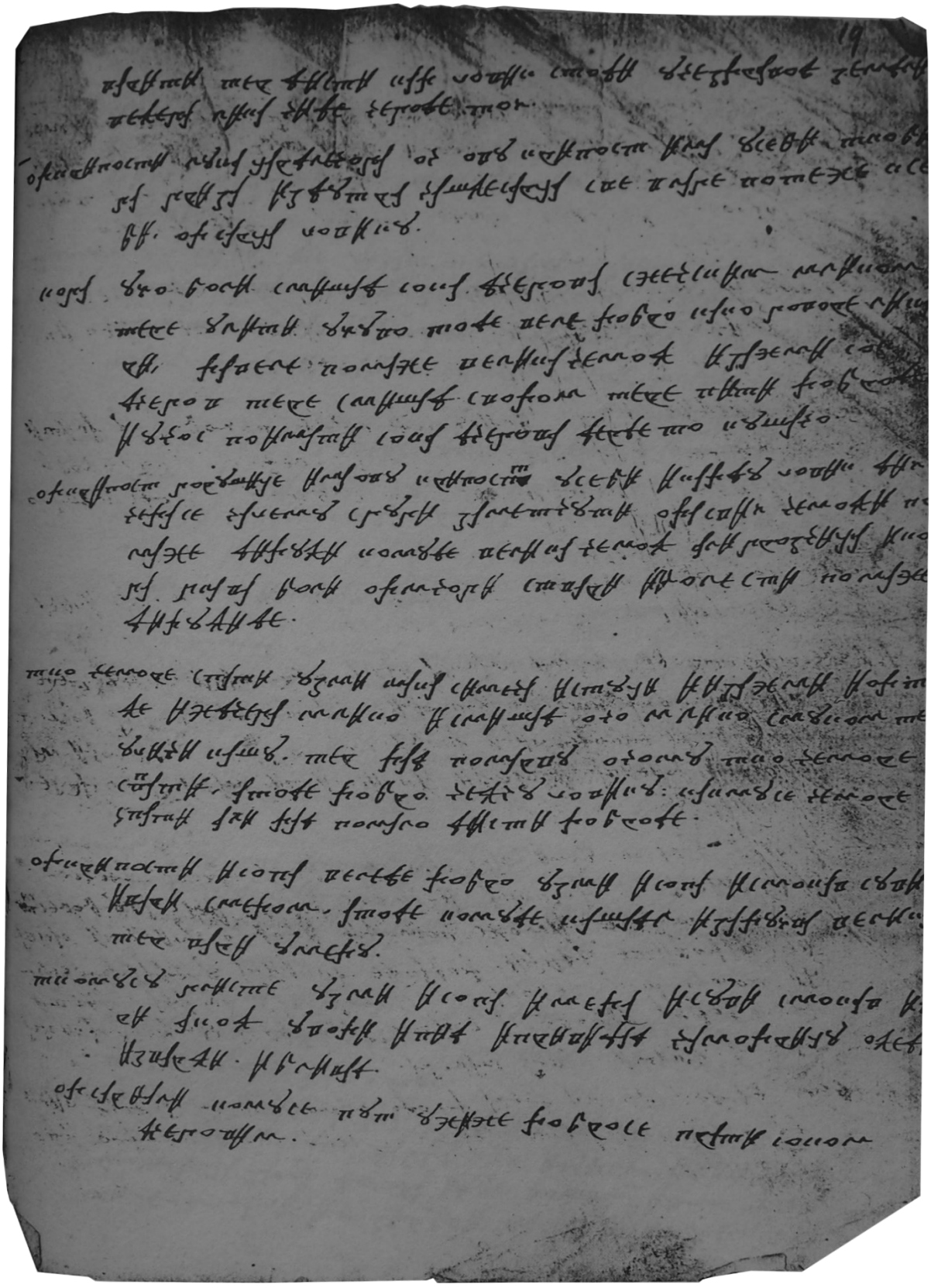

Slika 26. Knjiga od likarije iz osamnaestog stoljeća

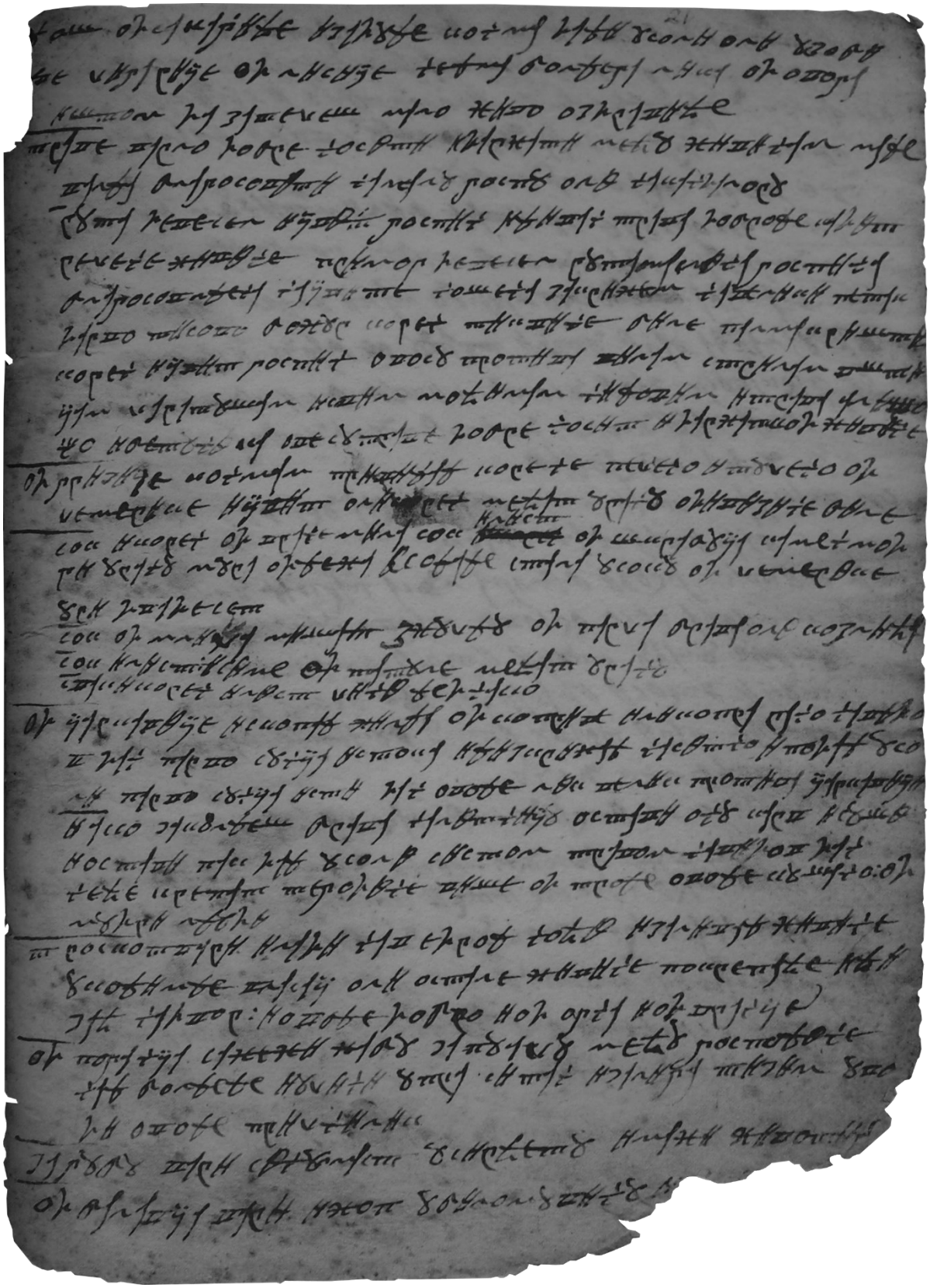

Slika 27. Ljekaruša iz zbornika iz osamnaestog stoljeća

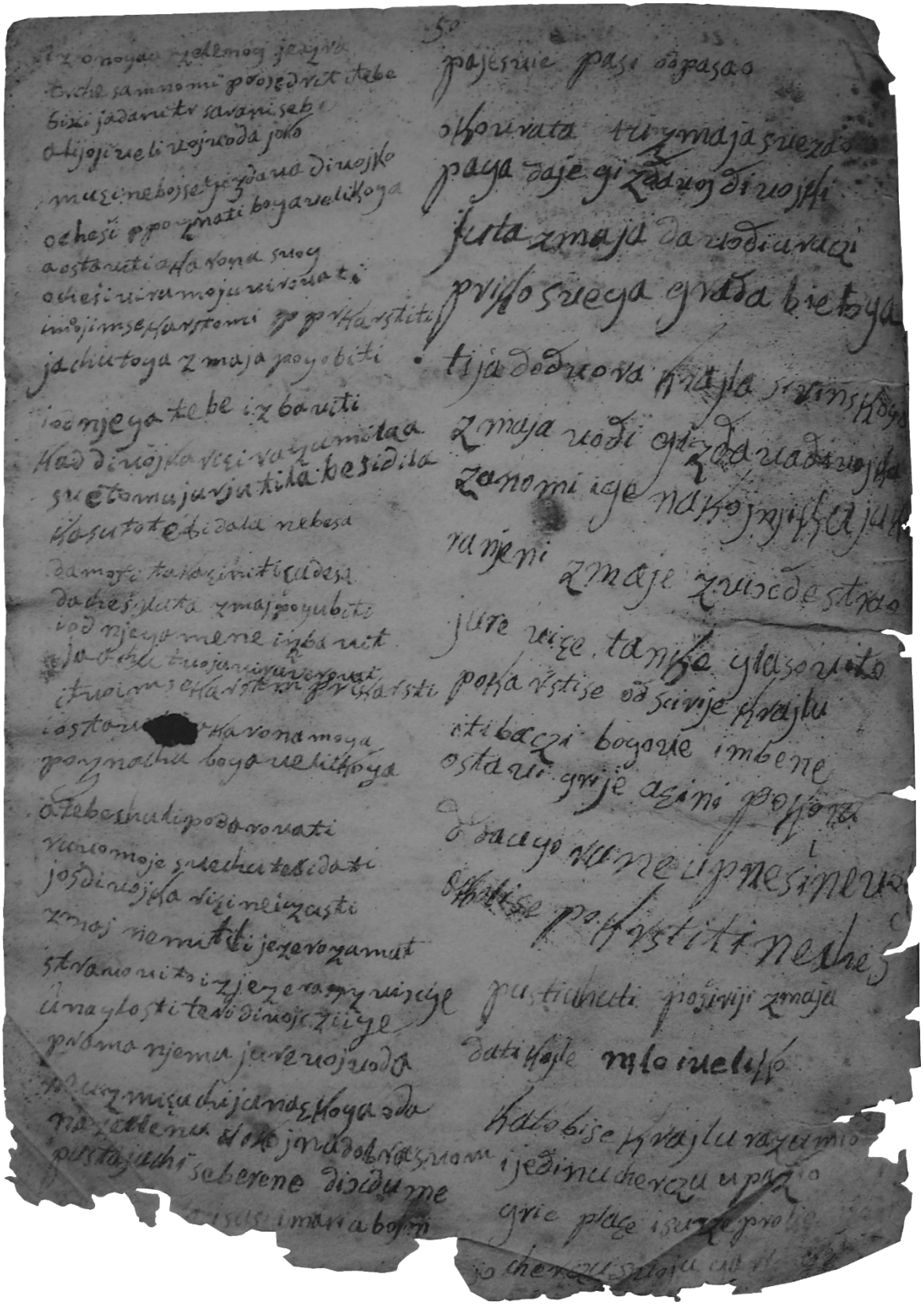

Slika 28. Pjesma o svetom Juri, dopisana zborniku 1801.

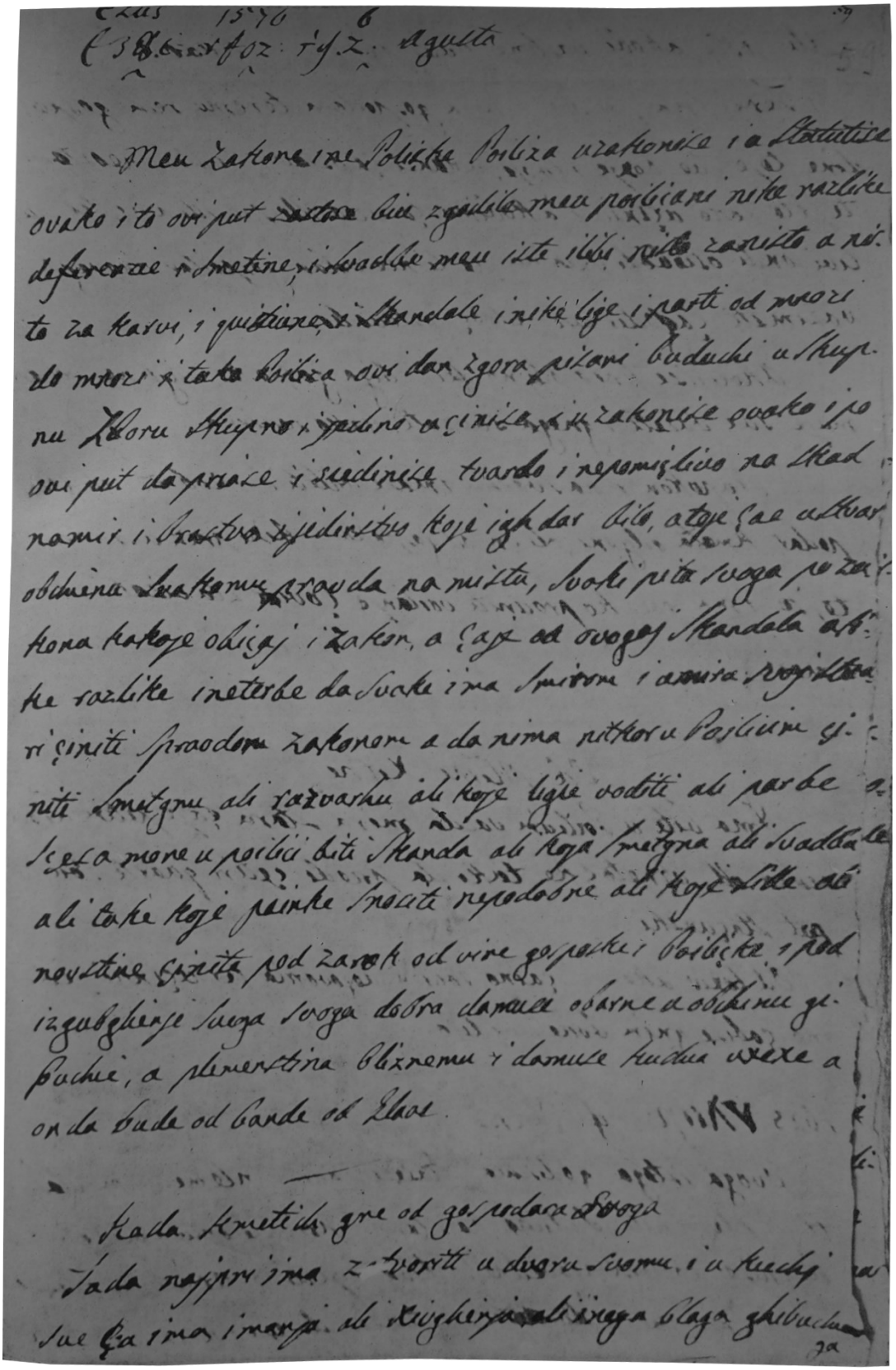

Slika 29. Poljički statut, Kružićevićev rukopis iz 1785.

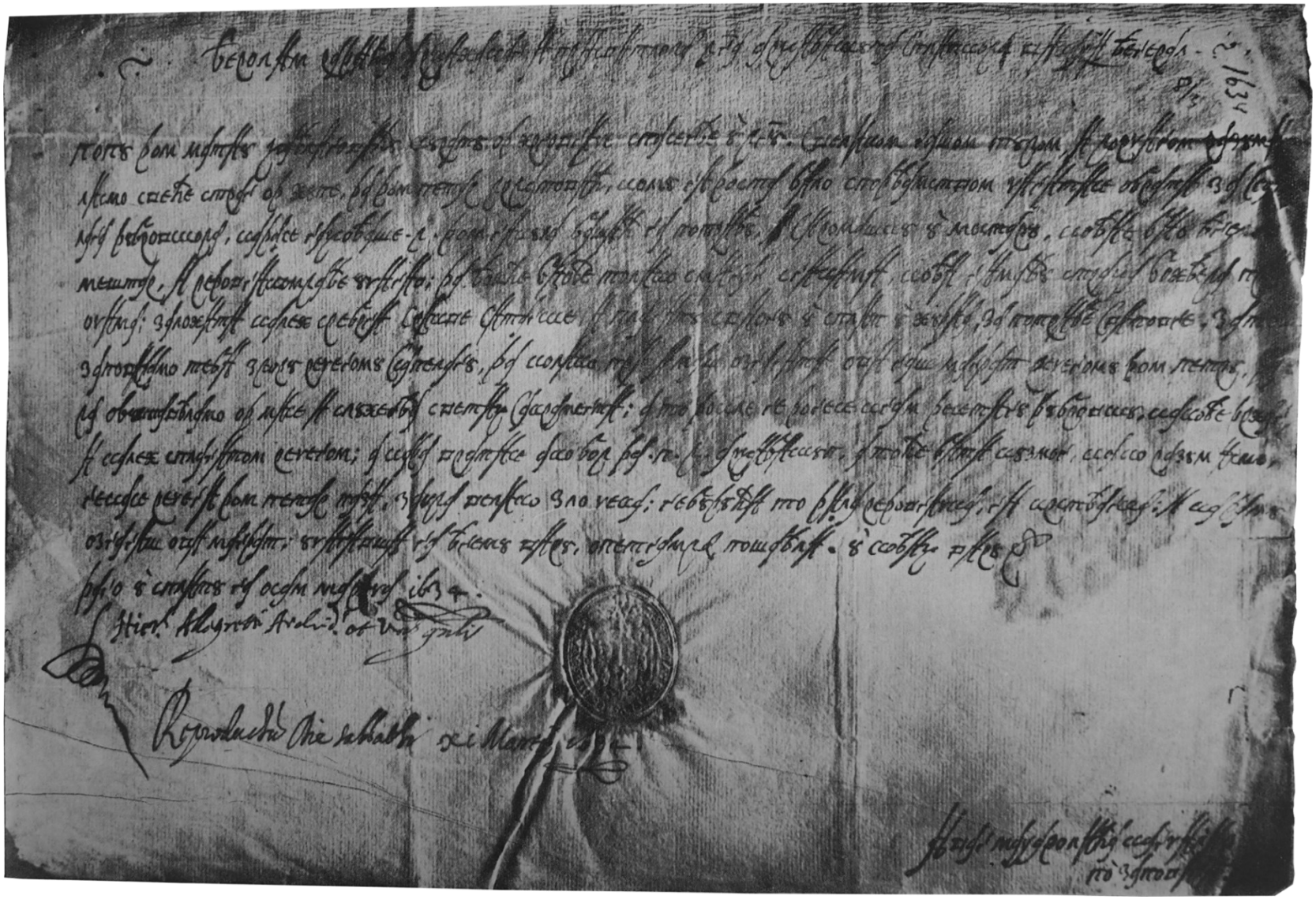

Slika 30. Disciplinska naredba splitskog arhiđakona Jerolima Radića iz 1634.

9. Literatura

- Baković, Matijas. 2011. Pokušaj grafijske reforme Đure Augustinovića. *Fluminensia* 23: 39-52.
- Bali, Tomislav. 2010. Pečat bizantskih careva Lava VI. i Aleksandra iz Podgradine kod Livna. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 46: 161-177.
- Berčić, Ivan. 1860. *Bukvar staroslavenskog jezika*. Prag: Sinovi Bogumila Haase.
- Bešlagić, Šefik. 1971. *Stećci – kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Maleša.
- Bratulić, Josip. 1971. Glagoljica i glagoljaši u Poljicama. *Poljički zbornik* 2, 141-149.
- Bratulić, Josip. 1992. *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Brković, Milko. 2004. Zadarsko-poljičke isprave iz XVIII. stoljeća. *Radovi zavoda povijesnih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 47: 247-289.
- Cesar, Ivan – Pogačnik, Jože. 1991. *Slovenska književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Čunčić, Marica – Perkić, Marta. 2009. Hrvatski glagoljski natpis Župe dubrovačke iz 11. stoljeća. *Slovo* 59: 77-121.
- Ćorić, Božo. 2011. *Povelja bana Kulina*. Beograd: Čigoja štampa.
- Damjanović, Stjepan. 2000. *Filološki razgovori*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Damjanović, Stjepan. 2003. *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Damjanović, Stjepan. 2004. *Slovo iskona*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Dugački, Vlatka – Regan, Krešimir (ur.) 2018. *Hrvatski povijesni atlas*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Đorđić, Petar. 1990. *Istorija srpske ćirilice*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Eckhardt, Thorvi. 1989. *Azbuka*. Beč – Köln: Böhlau Verlag.
- Fortis, Alberto. 1974. *Viaggio in Dalmazia*. München – Sarajevo: Otto Sagner – Veslin Maleša.
- Fortis, Alberto. 2004. *Put po Dalmaciji*. Split: Marjan tisak.
- Fučić, Branko. 1982. *Glagoljski natpisi*. Zagreb: JAZU.
- Fučić, Branko. 1987. Granična područja glagoljice i ćirilice. *Brački zbornik* 15: 17-28.

- Fučić, Branko. Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi. U: Ivan Supičić i dr. (ur.) 1997. *Rano doba hrvatske kulture*. Zagreb: AGM.
- Hadžijahić, Muhamed. 1985. Građa o posljednjim ostacima bosančice u nas. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 11-12: 101-117.
- Hercigonja, Eduard. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Ivić, Pavle – Jerković, Vera. 1981. *Pravopis srpskohrvatskih ćirilskih povelja i pisama XII i XIII veka*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu – Institut za južnoslovenske jezike.
- Jagić, Vatroslav. Poljički statut. U: Franjo Rački – Vatroslav Jagić – Ivan Črnčić (ur.) 1890. *Statua lingua croatica conscripta – Hrvatski pisani zakoni*. Zagreb: JAZU, IX-XL.
- Jovanović, Neven. Marulićev prijevod *Hrvatske kronike* i ovo izdanje. U: Marko Marulić 2011. *Latinska manja djela II.* Split: Književni krug, 125-168.
- Junković, Zvonimir. 1968. Jezik Poljičkog statuta. *Poljički zbornik* 1: 117-132.
- Kapetanić, Niko – Žagar, Mateo. 2001. Najjužniji hrvatski glagoljski natpis. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 39: 9-48.
- Katić, Lovre. 1953. Četiri poljičke isprave iz XIV. stoljeća u splitskom kaptolskom arhivu. *Anali historijskog instituta u Dubrovniku* 2: 87-100.
- Katić, Lovre. 1960. Novopronađeni rukopis poljičkog Statuta. *Starine* 50: 279-295.
- Kovačić, Slavko. 1993. Glagoljsko bogoslužje i glagoljaši na području srednje Dalmacije od XVI. do XX. stoljeća. *Kačić* 25: 449-459.
- Kovačić, Slavko. 2001. Bosančica ili hrvatska ćirilica. *Crkva u svijetu* 36: 112-117.
- Kovačić, Slavko. Crkvena prošlost Omiša i okolice. U: Žarko Domljan i dr. (ur.) 2006. *Omiš i Poljica*. Zagreb: Naklada Ljevak, 179-198.
- Lisac, Josipa. 2014. Šibenska dionica hrvatske ćirilične baštine. *Filologija* 62: 131-138.
- Lokmer, Juraj. 2008. Tiskane glagoljske liturgijske knjige u fondu knjižnice biskupija senjske i modruške u Senju. *Senjski zbornik* 35: 161-212.
- Malić, Dragica. 1988. *Povaljska listina kao jezični spomenik*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

- Marušić, Juraj. 1992. *Sumpetarski kartular i poljička seljačka republika*. Split: Književni krug.
- Milanović, Aleksandar. Status foneme /dž/ u Mrkaljevoj reformi srpske azbuke. U: Gordana Ilić Marković – Anna Kretschmer – Miloš Okuka (ur.) 2012. *An den Anfägen der serbischen Philologie – Na počecima srpske filologije*. Frankfurt na Majni – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Beč: Peter Lang, 217-234.
- Moskatelo, Kuzma. 1982. Cresko prikazanje. *Čakavska rič* 10: 51-56.
- Mošin, Vladimir. 1952a. Poljičke konstitucije iz 1620. i 1688. godine. *Radovi staroslavenskog instituta* 1: 175-206.
- Mošin, Vladimir. 1952b. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije – II. dio – reprodukcije.* Zagreb: JAZU.
- Mošin, Vladimir. 1955. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije – I. dio – opis rukopisa*. Zagreb: JAZU.
- Mošin, Vladimir – Traljić, Seid Mustafa. 1956. Ćirilske isprave i pisma u Arhivu Jugoslavenske akademije. *Starine* 46: 97-144.
- Mošin, Vladimir – Ćirković, Sima – Sindik, Dušan (prir.) 2011. *Zbornik srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika – knjiga I*. Beograd: Istorijski institut Beograd.
- Nakaš, Lejla. 2014. Hrvatsko-bosanska ćirilična korespondencija 16. i 17. stoljeća. *Filologija* 62: 161-182.
- Nazor, Anica. 1987. Ćirilica i glagoljaši. *Brački zbornik* 15: 78-83.
- Nazor, Ante. Dvije ljekaruše pohranjene na Odsjeku za povijest medicinskih znanosti Zavoda za povijest i filozofiju znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti s faksimilom, obradom teksta i rječnikom. U: Marko Pećina – Stella Fatović-Ferenčić (ur.) 2010. *Knjige od likarije*. Zagreb: HAZU, 7-220.
- Novak, Viktor – Skok, Petar. 1952. *Supetarski kartular*. Zagreb: JAZU.
- Paskojević, Kristian. 2018. *Razvojni procesi diplomatičke ćiriličke minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Pera, Miroslav. 1988. *Poljički statut*. Split: Književni krug.
- Pivčević, Ivan. 1908. Nekoliko poljičkih isprava iz XV. stoljeća. *Supplemento al „Bullettino di archeologia e storia dalmata“* 3-5: 1-28.

- Pogačnik, Jože – Zadravec, Franc. 1973. *Istorija slovenačke književnosti*. Beograd: Nolit.
- Prijatelj, Kruno. 2005. *Spomenici Splita i okolice*. Split – Zagreb: Ex libris.
- Radić, Željko. Pisani spomenici omiško-poljičkog kraja. U: Žarko Domljan i dr. (ur.) 2006. *Omiš i Poljica*. Zagreb: Naklada Ljevak, 199-212.
- Raukar, Tomislav. O problemu bosančice u našoj historiografiji. U: Fikret Ibrahimpašić i dr. (ur.) 1973. *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*. Zenica: Muzej grada Zenice, 103-144.
- Reljanović, Marijo. 2000. Enciklika *Grande Munus* i pitanje obnove glagoljaštva u Dalmaciji. *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru* 43: 355-374.
- Rimac, Marko – Botica, Ivan. Hrvatska ćirilica u glagoljskim matičnim knjigama zapadno od Krke. U: Tomislav Galović i dr. (ur.) 2011. *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić*. Malinska – Rijeka – Zagreb: HAZU – Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut – Sveučilišna knjižnica Rijeka – Općina Malinska-Dubašnica, 521-550.
- Rotković, Radoslav. 2012. *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852.* Podgorica: ICJK.
- Soboljev, Andrej Nikolajevič. Zur Slawischen Schriftkultur im Hochmittelalterlichen Dalmatien. U: Aleksander Jurjevič Rusakov (ur.) 2006. *Problemy balkanskoj filologii*. Sankt-Petersburg: Nauka, 235-243.
- Šanjek, Franjo. 2003. *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*. Zagreb: Barbat.
- Šimić, Marinka. Hrvatska ćirilica. U: Marko Pećina – Stella Fatović-Ferenčić (ur.) 2010. *Knjige od likarije*. Zagreb: HAZU, 233-248.
- Velimirović, Nikolaj. 1991. *Ohridski prolog*. Šabac: Glas crkve.
- Zelić-Bućan, Benedikta. 1961. Bosančica u srednjoj Dalmaciji. *Prilog 3. svesku izdanja Historijskog arhiva – Split* (32 str. + 1 karta + 3 tabele + 30 faksimila).
- Zelić-Bućan, Benedikta. 1968. Bosančica – poljičko narodno pismo. *Poljički zbornik* 1: 143-152.
- Zelić-Bućan, Benedikta. 2000. *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*. Split: Državni arhiv u Splitu.
- Žagar, Mateo. Hrvatska pisma u srednjem vijeku. U: Stjepan Damjanović (ur.) 2009. *Povijest hrvatskoga jezika – 1. knjiga: srednji vijek*. Zagreb: Croatica, 107-217.

- Žagar, Mateo – Paskojević, Kristian. 2014. Ćiriličke isprave dubrovačke kancelarije XV. stoljeća između minuskule i kurziva. *Filologija* 62: 221-247.
- Žagar, Mateo. Dubrovačka ćirilička baština – kontinuitet i kontekst. U: Mario Grčević – Nenad Vekarić (ur.) 2019. *Dubrovnik u hrvatskoj povijesti*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji, 735-757.